

ШЫН

№ 123
(17767)

2009 чылдың
октябрь 29,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Чазак Даргазының ажил-албаны

ХАРЫЛЗААЛАР УЛАМ БЫЖЫГАР

Октябрь 27-де Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол Моолдун Президентизи Элбэгдорж-биле ужуражылгазынга Россияның болгаш Моолдун президентилериниң аразында чарганы Стратегтиг кады ажилдажылга дугайында декларациязының шугуму-биле Тыва биле Моолдун кады ажилдажылганың айтыр-гыларын чугаалашкан.

Оон ыңай Ш.Кара-оолдун удуртканы делегация күрүне резиденциязынга Күрүнениң Улуг Хуралының социал политика, өөредилге, культура болгаш эртем талазы-биле доктаамал комитетиниң баштыны Оюунхорол болгаш бюджет талазы-биле доктаамал комитетиниң баштыны Хурэлбаатар-биле ужуражылганы эрттирген. Үш чыл бурунгаар чедип алдынган дугуржулгаларның чедишкенин боттанып турарында таарзынганын илеретпишаан, Тыва биле Моолдун

кызыгаар чоогунда аймактары, эң ылаңгыя Завхан аймак-биле кады ажилдажылганың хей угланышкыннары херек кырында боттанып турарын Оюунхорол демдеглээн. Кызыгаар чоогунун девискээринге транспорт болгаш энергетика инфраструктуразының хөгжүлденин перспективалары депутатты со-нуургадып турарын, эът болбаа-зырадырының ниити бүдүрүлгези тургустунуп болурун ол чугаалаан.

Моол хамаатыларның Тываның девискээринче кири сөөртүп турар барааннарының кг бүрүзүнге бедик үндүрүг онаап турарында, а ол ыш-каш 35 кг деңгизден ажа берген барааннарда үндүрүгү чавызадып болурунун аргаларын дилеп, ийи таланың студентилер солчуп өөредил-риниң санын көвүдедириниң айтыр-гыларынга база доктааган. «Тываның хөгжүлдени Завхан аймактың хөгжүлденинге уjur-дузалыг, ын-чангаш демир-оруктуң ажылгалче кирери дириг малды сөөртүп кири-

ринге болгаш эът болбаа-зырадыр үлетпүрнүң хөгжүлденинге ажыктыг болур» — деп, Оюунхорол чугаалаан.

Шолбан Кара-оол моол таланың дилээ-биле Кызыл—Курагино демир-орунун тудуунун төлөвилелин дугайында медээни дамчыткаш, кызыгаар чоогунун кады ажилдажылгазы ийи таланың хамаарылгаларының бирги чергелиг айтыры дээрзин демдеглээн. «Этти үндүр сөөртүрүңге хей чүүлдерни кылыры көрдүнген. Мында чугаа эъттин шынарының дугайында чоруп турар» деп, Тываның Баштыңының чугаазын Мон-цаме агентилели дамчыткан. «Кызыгаар чоогунун районнарындан сургуулдарның санын квота көс-күзү-биле кызыгаарлап турар болганда, өөредилге адырында кады ажилдажылгаже кичээнге ийи улгаттырар» — деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн. Бо ужуражылга үезинде көдээ ажил-агының барааннары болбаа-зырадыр бүдүрүлгелер, энергия ажылгалының талазы-биле бүдүрүлгелерни барып көөрү, Улан-Баторга Тываның албан-еэзунун төлээ черин ажы-дары планнаттынып турар.

Тыва Республиканың Чазанда

ҮШ ЧЫЛДЫҢ БЮДЖЕДИНИҢ ТӨЛЕВИЛЕЛИН ДЫҢНААН

«2010 чылда болгаш 2011 база 2012 чылдарның план-ныг үезинде Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунун төлөвилелин хей-ниитиниң төлээлекчилериниң дыңнаары Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Сергей Тен хей-ниити дыңнаашкынын удуртуп эрттирген.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттары, хей-ниити организа-цияларының, политиктиг партия-ларның төлээлери болгаш өскө-лөр-даа оң ажылынга киришкен.

2010 чылда болгаш 2012 чылга чедир үеде Тыва Республиканың социал-экономика хөгжүлденин прогнозунун төлөвилелин кол угланышкыннарының дугайында Тыва Республиканың экономика сайдыының бирги оралакчызы Аида Артынань илеткелчи чыыл-ганнар дыңнаан. ТР-ниң 2012 чылга чедир социал-экономика хөгжүлденин прогнозун РФ-тиң Президенти-ниң РФ-тиң Федералдыг Ху-ралында, ТР-ниң Чазаның Дарга-зының ТР-ниң Улуг Хуралында айтыр-калдырында салган сорулгаларга үндезилеп ажилдап кылган. Бо прогноз төлөвилелин езуугаар алыр-га, республиканың экономиказын сайзырадырынга, чоннун амыды-ралын экижидеринге сайгарлыкчы чорукту, көдээ ажил-агыны хөг-жүдери, инвестиция өзүлденин идеккейжидери кол рольду ойнаар. Экономиканың боттук секторун хөгжүдериң бир чугула чүүлү иштиги хергелди өстүрери болу-рун илеткелчи демдеглээн. Про-гнозта айытканын езуугаар алыр-га чурттакчы чоннун боттук акша

орулгазы 2010 чылда — 1,9 хуу, 2011 чылда — 2,9 хуу, 2012 чылда — 3,6 хуу өзер. 2010-2012 чылдарда ша-лың 2,5 хуу улгадыр, амыдырап-чурттаарының адаккы хемчээли 2012 чылда 2,8 катал өзер. Регио-налдыг ниити продукт 2009 чылга деннээрге, 2012 чылда 1,4-1,8 катал өзер. Хөмүр-даш, алдын тывыжы көвүдээр, 2012 чылда 20 муң тонна даг-дүгүн бүдүрери көрдүнген.

Республиканың социал-эконо-миктиг хөгжүлденин прогнозунда көдээ ажил-агы продукциялары-ның хемчээлин көвүдедиринче улуг кичээнге ийи салган. 2012 чылда чер ажылының продуктуларын 2009 чылга деңгизге, 29-30 хуу, мал ажылының продуктуларын 38-39 хуу өстүрер. Чер ажылынга эң бүдүрүк-чүлүг технологияны калбаа-биле ажылгаар, хей продукцияны бээр уксаалыг бода малды өстүрер.

Тываның социал экономиказын турум хөгжүдериң бир чугула үндезини биче сайгарлыкчы чорукту хөгжүдери болур, ынчангаш прогнозта ынаар кичээнге ийи уг-ландырган. Туризмни сайзырадыр тодаргай хемчеглерни алыры көр-дүнүп турар. Тываның минерал чиг-эт баазанын шингээди алыры-биле улуг хемчээлдиг күрүне хуу инвес-тиция төлөвилелдерин боттанды-гарын уламчылаар. Федералдыг

болгаш республика чергелиг тус-кай сорулгалыг программаларны амыдыралга боттандырырыңче прогнозта кол кичээнге ийи салган. Оларга көрдүнген хөреңгилерни ажыктыг ажылгап тургаш, чурт-талга тудуун, көдээни, көдээ ажил-агыны, транспортту, сай-гарлыкчы чорукту, кадык камга-лалын, өөредилгени хөгжүдери-нге, автооруктарны кылырынга, кем-херек үлгүдешкинери-биле демиселди чорударында чогу-мчалыг ажылгаары көрдүнүп турар. Прогнозта кирген ажыл-херекти кылырынга чарыгдар акша-кө-пеек үш чылдың бюджет төлөвиле-линде кирип турарын чыылган-нарга илеткелчи дыңнаткан.

2010 чылда болгаш 2011 база 2012 чылдарның план-ныг үезинде Тыва Республиканың республика бюджетиниң төлөвилелин кол угланышкыннарының дугайында ТР-ниң саң-хөө сайыды Юрий Ки-лижеков илеткел кылган. ТР-ниң бюджет албан черлериниң, күрү-нениң болгаш муниципалдыг албан-хаакчыларның куш-ажыл төлөвилелдерин фондусу 2009 чылдың деңгелинде хевээр артканын, федералдыг бюджеттен саң-хөө дузазы 2009 чылдың деңгелинде 14 хуу кызырылганын, оон иштинде социал төлөвилерге субсидия 382 млн. рубльге эвээжээни илеткел-чи чугаалаан. Социал хүлээлгелер-ни долу хемчээлдиг күседири-биле 2010 чылда республиканың тускай сорулгалыг программаларын болгаш инвестиция програм-мазын боттандыраар бюджет акша-ландырышкынын 15 хуу кызыр-ган.

Чудукчулунуң чагыы-биле

НЕШАЛДАН БУРГАННАРНЫ ЧАЛАП ЭККЕЛГЕН

(Ол дугайында материалды 2-ги
арындан номчуур силер).

СПОРТ

ХҮЛЕР МЕДАЛЬДАРНЫ ЧААЛАП АЛГАННАР

Октябрь 21-23 хүннеринде Рязань хоорайга Россияның Кеземче күүселдезиниң талазы-биле албанның эргелели аңаа хамааржыр өөредилге черле-риниң спортчуларының ара-зынга комплекстиг спортчу хевирге Россия чемпионатын эрттирген.

Федералдыг чеди округтун спортчулары киришкен улуг бо маргылдаага бистиң спортчула-рывыс Орлан Кара-Сал биле Альберт Санчат-оол чедиш-кинниг киришкеш, үшкү чер-лерни ап, хүлер медальдарны чаалап алган.

Бистиң корр.

Республиканың хей- ниитизиниң кичээнге ийи

2009 чылдың октябрь 30-де 11.00 шакта Щетинкин-Кравченко кудумчузунда «Чагыртпаан арат» деп тураскаалдың чанынга Политиктиг репрессияларга таварышканнарның хүнүнге тураскааткан митинг болур. «Мемориал» ниити-лелдин баштаар чери.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Чүдүкчүлерниң чагы-биле

НЕПАЛДАН БУРГАННАРНЫ ЧАЛАП
ЭККЕЛГЕН

Тываның Цеченлинг хүрээзинге эрткен неделяда Непалдан муң буддаларны чалап эккелгени-биле Дуге Ринпоче башкы база Тываның Камбы-ламазы-биле парлалга конференциязы болуп эрткен. Бо дээрге Камбы-лама эргелелинге төөгүлүг болушкун.

Тыва чоннуң чагы-биле езугаар Непал чуртун төвү Катманду хоорайга муң буддаларны кылган. Бурганнарны чүдүкчүлерниң чыгган акшазы-биле чагыдып кылдырган. Муң буддаларны кылдырар акша чыыр акция чазын эгелээн. Акцияга бүдүн республиканың чону, төрөл аймак, өг-бүлелери-биле киришкен. Түннелинде тыва чонувустун өргээн акшазы 5 млн. рубль чедер берген.

Алдын-биле чайырлаан муң буддаларны Катманду хоорайда Чандан дээр ус-шевер мастер чагыг езугаар кылган. Бо муң бурганнарны кылыр ажил шынында 8-9 айлар иштинде үргүлчүлээр турган болза, Непалдан Дуге Ринпоче башкының дилээ-биле кыска үеде, 3 ай дургузунда, кылган. Үш айның дургузунда канчаар-даа аажок улуг ажилдың түннелинде чоннуң чагаан буддаларын кылып дооскан. Муң бурганнарны шуптузун 40 хааржак иштинге шыгжаан. Бурганнарны кылдырып, Тыва чуртунче эккээр улуг ажилга Дуге Ринпоче башкы үлүг-хуузу кириген. Ол болза Непалдан Москваны таварып, каайлы албанын эрттирип, бистиң Тыва чуртувуска чедир кончук үнелиг чүктүг үдөп эккелген. Мындыг хевирлиг улуг хемчег Россияда бир дугаар болуп турары бо.

Чөөн-Хемчик кожуунда Үстүү-Хүрээге бараан болур ырактан эккелген бурганнарны Цеченлинг хүрээзинге лама-башкылар чазып, аңаа тускай езулалды кылган.

Дуге Ринпоче башкының чугаа-зы-биле алырга, муң буддаларның ортузунга эң кол, улуг, 3 метр хемчээлдиг алдын Будда турар. Ол бурганны база Непалда чагыдып, кылдырып каан. Тыва чоннуң сарыг шажын чүдүлгезин непередип, сайзырадып турары, аңаа бүзүрели улуг дээрзин шак бо улуг өргүл бадыткап турар. Бо бүгү дээрге чүдүкчү тыва чоннуң боттарының улуг буяны-дыр. Муң буддаларның Тываже чаларап келгени бүгү тыва чоннуң кижик-чолду бодунга алыры бооп турар. Ынчангаш кол-ла чүүл чалап эккелген буддаларны чүгле көрүп каар эвес, а хүрээ-же хире-хире кээп, тейлеп, өргүп, чуладан кысып каап турар болза эки. База ол ышкаш: «Тыва чонга дузалажыр бодунуң сеткилим-дир. Ынчангаш Үстүү-Хүрээниң келир чылын ажилы дооступ, адакталып аждарыңа улуг йөрээлди салып тур мен» — деп, Дуге Ринпоче башкы чугаазыңа айыткан. Сарыг шажын чүдүлгезиниң сүзүңгө бүзүрелин бадыткап, 108 буддаларны өргээн төрөл аймактарга Дуге Ринпоче башкы улуу-биле четтиргенин илереткен.

Тываның Камбы-ламазы Джампел Лодой башкы: «Бир-ле дугаарында бүгү тыва чонга улуу-биле өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис. Чүге дээрге, шынап-ла, муң буддаларның өргүлүңгө республиканың шупту кожуннарының чонунуң кириген үлүг-хуузу улуг. Ынчангаш бис тыва чоннуң бүзүрелин бадыткап, шак бо өргээн өргүлүн

чарывайн, бурганнарны кылырыңа өргээнвис бо. База ол ышкаш чон аразындан 108 бурганнарны кылырыңа өг-бүлө, аймаа-биле акшаны чыгган төрөл бөлүктөр база бар. Чоннуң чүдүлгези болгаш бүзүрели-биле мындыг улуг ажил адакталып дооступ турар. Бо үеде муң буддаларның өөредииниң сайзыраарының демдээ деп санап турар бис» — деп дыңнаткан.

108 буддаларның өргүлүн эгелээн төрөл аймактарның аразында Опал Агбаан-Шыраповна Шулуунуң өг-бүлө, төрөл бөлүгү кирип турар. О.А.-Ш.Шулуу: «Үстүү-Хүрээге салыр бурганнар херек деп дыңнааш, уругларым-биле боттарымыс дугурушкаш, Чөөн-Хемчик, Эрзин, Өвүр кожуннарында төрелдеривисти эвилелдээш, акшаны чыып алган бис. 300 муң түннүг акша болган. Непалче Камбы-лама башкы-биле чорупкаш, уругларым

чагыгны киригени ол. Акшавыстың шаа 108 бурганга четкен. Ынчангаш республикавыстың улуг дуганыңа салыр бурганнарны өргүүр ажилга үлөвисти кириер аас-кежиктиг болганывыска чоргаарлары-дыр бис» — деп чугаалаан.

Тыва чуртувустун сарыг шажын чүдүлгезин сайзырадыры-биле кирип турар оон-даа өске төрөл аймактарның бары өөрүнчүг. Оларның кылган улуг өргүлү чоок төрөлдеринге, салгалдарыңа буян-кежикти сөңнээр дээрзинге бүзүрел улуг.

Тываның Камбы-лама эргелели чонга муң буддаларны көргүзөр арганы тургузар. Ол болушкун ноябрь 9-та Бурган башкының чер-же бадып кээр ыдыктыг хүнүнде болур. Ынчангаш тыва чон муң буддаларны көрүп, оларга тейлеп алыр аргалыг болур.

Валерия КОНГАР.

Тыва Республиканың
Чазааның Даргазының
Чарлыктары

Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының ажилдакчыларын шаңнаарының дугайында
Кадык камгалал адырыңа ачы-хавыяазы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле «Республиканың № 1 эмнелгези» күрүнениң кадык камгалал албан черинин анестезиология болгаш реанимация салбырының эргелекчизи **Джек Кара-оол-ович Дадар-оолду**, республиканың «Республиканың наркология диспансер» күрүнениң кадык камгалал албан черинин улуг эмчизиниң эмнээш-кин талазы-биле оралакчызы **Чодураа Тюлюшевна Ооржакты**, «Республиканың № 1 эмнелгези» күрүнениң кадык камгалал албан черинин анестезиология болгаш реанимация салбырының анестезиолог-реаниматолог эмчизи **Петр Петрович Шадринни** шаңнаар.

Кызыл хоорай

2009 чылдың октябрь 15 № 247

Тыва Республиканың күрүне
шаңналдары-биле шаңнаарының
дугайында

Култураны болгаш уран чүүлдү хөгжүдеринге ачы-хавыяазы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг артизи» хүндүлүг атты «Тываның күрүне филармониязы» күрүне албан черинин В.Тока аттыг симфониктиг оркестринин дирижеру **Алексей Борисович Салчакка**, күрүнениң ыры-ның болгаш танцының национал «Саян» ансамблинин артизи **Нямсүрэн Янсанжавка** тыпсыр.

«Тыва Республиканың культу-разының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты күрүнениң ырының болгаш танцының национал «Саян» ансамблинин костюм цегиниң эргелекчизи **Кара Николаевна Доржукайга** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле күрүнениң ырының болгаш танцының национал «Саян» ансамблинин балет артизи **Омак Ким-оолович Донгакты**, күш-ажылдың хоочуну, пенсионер **Раиса Седеновна Кара-оолду**, «Тываның күрүне филармониязы» күрүне албан черинин директорунуң концерт ажил-чорудулгазының талазы-биле оралакчызы **Урана Владимировна Түлүштү** шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы **Ш. КАРА-ООЛ.**

Кызыл хоорай

2009 чылдың октябрь 24 № 248

Үзел-бодалдар индири

«СҮБЕДЕЙЖЕ» КОКПА ОРУК...

Саян САНЧАТ — бокска делегей чергелиг спорт мастери, Россияның үш дакпыр чемпиону, делегей чемпионаттарының шаңналдыг черлериниң эдилекчизи, профессионал бокска дигтер аразында делегей чемпиону, Тыва Республиканың Улуг Хура-лының Төлээлекчилер палатазы-ның депутаты:

— Тываның спортчу амыдыралыңа «Сүбедей» спорткомплекс-тиң ролю канчаар-даа аажок улуг. Кара чажымдан тура спорт-биле «эдержи», чаңгыс эвес удаа делегейниң улуг рингилеринче үнүп чораан кижиге болгаш, аныяк-өскенин спортчу хей-адыңга, кижизидилгезинге болгаш баштайгы чедишкенингеринге оларның эки салдарын билер мен.

Бо хүннерде «Сүбедей» спорт-комплекске улуг-бичи улус дыка ойнап, аразында янзы-бүрү маргылдааларны эрттирип турар деп билер мен. Школачы дыштанылгалар үезинде кожуннардан уруглар, оолдар «Сүбедейге» кээп, баскетболга, хол бөмбүүңгө, ху-рештерниң янзы-бүрү хевирлеринге маргылдааларны эрттирип турар. Чижээ, эрткен неделяда аңаа республиканың элээди уругларының спорт школаларының тургустунганындан бээр 15 чыл болганынга тураскааткан бокска республика чергелиг маргылдаа оон кижизидикчилериниң аразыңга бирги чер дээш болду. Аңаа мээң өөреникчилеримден үш кижиге тии-лекчи атты чаалап алды.

Черле ынчаш спорттун өске-даа

Хостуг хүрешке аныяктар ортузунга Европа чемпиону Белек-оол Күжүгет тренери Альберт Ооржак-биле байыр чедиришкенин хилээп ап турары.

хевирлерин алырга, республикада болгаш чуртта билдингир апарган спортчу чемпионнарның хей кези «Сүбедейге» белеткенип турар деп чүвени утпаалы.

Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазында спортчу депутаттар бистер чыл санында республика бюджетин сайгарып чугаалажып, бадылап тура, спортчу хемчеглер акша-хөреңгизин камгалаарыңга идепкейлиг кирип турар бис. Келир чылгы бюджет төлөвилелинде республиканың кожуннарының бирээзинге кылымал футбол шөлүн тударыңга 10 миллион рубльди көргенин билер мен. Ол бюджет

көрүлдезиниң үезинде бистиң деткимчеви алырында кандыг-даа чигзиниң чок. Черле ынчаш тыва парламентиге ажилдап турар үемде республикага массалыг спортту сайзырадыры дээш күженишкенин үндүрер мен. Оон башка депутат болган херээ чүл?

Буян БИЧЕ-ООЛ — Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт агентилелиниң директорунуң оралакчызы, делегей чергелиг спорт мастери:

— Ажылым аайы-биле «Сүбедей» спорткомплекс-тиң удуртулгазы-биле сырый харылзаалыг ажилдап, аңаа эртип турар мар-

гылдааларны көөр, а чамдыкта харын-даа оларны эрттиреринге дорт киржир аргалыг кижиге-дир мен. Бо спортчу орду сөөлгү чылдарда кызылчыларның болгаш хоорай девискээринде организацияларның ажилдакчыларының хостуг шактарын чөптүг эрттирер езулуг дыштанылгалар чери апарган. Аңаа улуг-биче азы корпоративтиг маргылдаалар доктаамал эртип турар. Ынчангаш республика амыдыралыңа оон ужу-дузаа канчаар-даа аажок улуг.

Сөөлгү 15-20 чылдар иштинде республика спорттун чамдык хевирлеринге чедишкенингерлиг болган. Тывада амгы үеде делегей чемпионнары, шаңналдыг черлерниң эдилекчилери бар. Ынчалза-даа спорттун янзы-бүрү хевирлерин республикага сайзырадыр талазы-биле ажилдарны агентилел дөмей-ле доктаамал кылып турар. Чижээ, сөөлгү ийи-үш чыл дургузунда Кызылда «Сүбедей» спорт ордузу, Сүт-Хөлдүн Кара-Чыраа сумузуңда, Өвүр кожуннуң Ак-Чыраада школаларга спортзалдарны туткан. Бо хүннерде туттунуп турар залдар база бар. Оларның чижээңге Туран хоорайның №1 ортумак школазын хамаарыштырар.

Спортзалдарның уругларның кижизидилгезинге, а ынчаш кээрге, күш-дамыр болгаш мөзү-шынар сайзыралыңа ролю улуг.

Каш хонук бурунгаар Россияның Президентизи Д.Медведев Казань хоорайга эрткен «Спортчу Россия» деп шуулганга киришкеш, чуртта чыл санында он-он спортчу

ордулар, залдар ажылгалга кирип турарын демдеглээн. Ындыг бир спортчу комплекс — «Сүбедей» Кызылга база ажыттыңан, улуг-бичи чонга хүн бүрү бараан болуп турар. Күрүне баштыңы спортту сайзырадыр талазы-биле моон-даа соңгаар ажылды чүгле шапкынчыдарын дилеп турар. Ынчаш кээрге, республикага база спорттун сайзыралының келир үези багай эвес-тир.

Айдың ДАРБАА — Тываның
күрүне университетиниң эконо-
мика факультетиниң студентизи:

— «Сүбедей» спорткомплекс-ти ажиткан соонда, ийи чыл иштинде чамдык дыштаныр хүннеримде аңаа барып, оон залдарыңа эш-өөрүм-биле ойнап ап турар мен. Аныяк кижилерге бистерге ол кончук таарымчалыг болуп турар. Студент эштерим-биле чугаалажырымга олар база «Сүбедейге» дыштанырыңа ынак болганнар. Чүгле багай чүве — бистер бо спорт-комплекске доктаамал баар дээривиске, чамдыкта үе чок болур, ылаңгыя шылгалдалар үезинде. Аныяктар арага-дарыга, наркотиктерге сундугарының орунунга, спорт-биле «халбактанчы» чоруур болза, черле эки. «Сүбедейге» багай чүве чок.

Бистиң «Сүбедей» спорт-комплекске углаан студент кокпа оруу-вуска «оыт-сиген үнмес» кылдыр, ынаар үргүлчү барып турарын кызыдар бис.

Чурукту «Сүбедей» спорт комплекзинге Виктор САИ-ДАР тырттырган.

Дорт эфирден

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ: тодаргай программалар — боттаныышкында

Республикада дүжүт ажаалдазы доозулган. Көдээ ажил-агыйның ишчилери октябрь 30-де боттарының профессионал байырлалын демдеглер эрттирер. Байырлал бүдүүзүндө КТРК «Тыва» каналга ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының сайыдының бирги оралакчызы Сергей Конзаң-оолович Ондар болгаш «Агроплемсервис» ХКН-ниң даргазы Уран-оол Чамзырынович Ооржак киржи, көдээниң ишчилеринге байыр чедирип, ук адырга хамаарыштыр телекөрүкчүлерниң айтырыгларынга харыыны берген. «Ажы-биле» деп дамчыдылганы журналист Альберт Алдын-оол башкарып эрттирген.

Ол теле-дамчыдылга үезинде салдырган айтырыгларны номчукчуларга сонургуттывыс.

— Сергей Конзаң-оолович, амгы үеде Көдээ ажил-агый яамызы көдээниң бурунгаар депшилгезинче кандыг базамнарны кылып турар ирги? База бурунгаар чеге планнары-ңарың дугайында чугаавысты ээлеп алыр бис бе?

— 2009 чыл колдуу дооступ турар-дыр, ооң иштинде бистин республикада көдээ ажил-агый адырының ажил-амыдыралын, кылып чоруп турар төлөвилелдери-биле Россияда чарлаттырган Көдээ ажил-ишчилерниң байырлалын шала орай эрттирип, ол дугайында бо айның 30-нүн хүнүнде түнпел чугаалажыр деп турар улус-тур бис. Ынчаарга кылып чоруп турар ажилдар болгаш ооң черле бурунгаар депшилгезинге хамаарыштыр ТР-ниң-даа, РФ-тиң Чазааның-даа болгаш Көдээ ажил-агый яамыларының болгаш тускай хүлээп алдынган программа, доктаал-саавырларынга даянып алгаш, ооң артында чылдың хүлээп ап турар бюджет акшаландырышкынының айтырыгларынга хамаарышкан көдээ ажил-агыйга көрдүнгөн акша-хөреңгиниң шиңгээдип алышкыны-биле элээн хөй ажилдар 2009 чылдың дургузунда кылдынган деп көрүп турар бис. Оларның кол угланыышкынын тодарадырга мындыг. Бирээде, көдээ ажил-агыйның бо хүнде чер ажил-агыйның хөгжүлдизинге хамаарыштыр улуг программаны келир чылдарже уламчылаар деп тодаргайлап турар бис. Ооң чижээне чүнү чугаалап болур дээр болза, 2009 чылда бис 16 муң гектар шөлге тарааны тараан, 3 муң ажыг гектар шөлге мал чеминиң культураларын тараан бис. Бо айтырыг кончуг улуг айтырыгларның бирээзи болур, чүге дизе, кажан мал ажил-агыйның сайзырадыр сорулга бар турда, ооң кол магадылалы чер ажил-агый болганда, ооң-биле чогумчалыг ажилдаар деп программа туруп турар. Ынчаарга Тываның мурнунга кол нуруузуңда дыка улуг ажил-агыйлары шаандан тура болгаш бо-даа үеде сугаттыг черлерниң беримчезин, ооң хандырылганын долу ажыглаарын шиңгээдип алыры-биле ажилды күштелдирер сорулга бар. Ооң-биле чергелештир эрткен чылдан эгелээш көдээ ажил-агыйның бо адырынче күрүне деткимчези элээн көстүп келген, акша-төгерики республика бюджетинден база федералдыг бюджеттен кээп турарын барымдаалааш, оларга даянып алгаш, сугаттар системаларының капитал септелгелерин чорудуп эгелээн бис. Бай-Тайганың «Шуй» суггарылга системаны, Каа-Хем-ниң «Мерген» суггарылга системаны, Чөөн-Хемчиктин Иймеде буга-сумуну бо хүннерде кылып доозар ужуруг бис. Ийде, ССРЭ үезинде барык шупту ажил-агыйларга сүт-бараан фермалары турган, бо сөөлгү 20 чылдар дургузунда артып калган фермаларны каттап тургузарын шиитпирлээн бис. Үште, кол угланыышкын көдээ

ишчилерниң бүдүрүп каан ээди, сүдү, дүгү, ногаазы, картошказы. Олар колдуунда иштиги хереглелге чарыгдатынып турар, ооң кижилерге долу болбаазыраткан хевирге четпейн турары-биле көдээ ажил-агый продуктуларын болбаазырадырының айтырыы Чазактын болгаш Көдээ ажил-агый яамызының кол угланыышкыны бооп турар.

Ниитизи-биле чугаалаарга, бо сөөлгү чылдың деңгелин ап көөрге, ооң мурнунда чылдарга бодаарга, ТР-ниң Чазаа көдээ ажил-агыйның сайзыралынче улуг кичээнгейни, сагышты салып эгелээн. Ооң барымдаазы чүл дээр болза, респуб-

баазыныг кидис кылыр дериг-херекселди салыр деп тур бис. Эринге алгы-кеш эттээр цехти ажыглалче кирир деп план бар. Мөңгүн-Тайга кожунунун Мөген-Бүрен сумузуңуң девискээринге дүк салыр дериглерни салыр. Ону чүге кылыр деп турар дээр болза, колдуунда бо хүнде малчыннарның бүдүрүп каан дүгүн сонгаар улуг завод-фабрикаларже чорудуп турган болза, бис боттарывыс маңаа болбаазырадып, иштиги хереглелге оон продукцияны бүдүргеш, ону боттарывыс ажыглап көрүвүссө деп мындыг сорулга-биле ук цехтерни ажыдар деп турар бис. Чоокта чаа ажилдап эгелээн «Чагытай» ККБ-ге бичежек хемчээлдиг арага кылыглары бүдүрер заводтун девискээринге база-ла бо чылдың иштинде аңаа яңы-бүрү соктары, балзамнарны, кат-чистен кылган хандыларны бүдүрер тускай дериг-херексел садып алдынган, ооң эге продукциязын шенеп үндүрген, ам бо хүннерде ону долузу-биле ажилдадыр, оран-савазын ажыглалче кирир ажилдар чоруп турар.

организаап кылбаанының байдалы-биле бис бо хүнде сүтү четчир хемчээлге кылып шыдавайн турарывыс ол. «Тывасүт» ААН шыдаар шаа-биле эки ажилдап турарын демдеглээр болза эки. Олар эккелген сүтү болбаазыраткаш, он ажыг сүт продукциязын бүдүргеш, рынокче үндүр садып турар. Оларның бүдүрген продукциязы чоннун негелдезиниң хемчээлинге дүүшпейн турар болгаш продукциязы эвээш болуп турарының чылдагааны ол. Амгы үеде Россияда сүттүн техниктиг негелдези колдуунда күүсеттинмейн турар-даа болза, бо бүдүрүлгө сүтү болбаазыраткаш, оон шынар талазы-биле арыг сүтү кылып турар. Оларның келир үеде планнары улуг, чаа саваларга сүтү кудар дериг-херекселдерни чээли-биле садып алырын оралдажып турар бо ажил-агыйны демдеглес аргажок. Ооң ыңай «Урянхай» агробүдүрүлгени база демдеглээр болза эки. Олар шада-ла Тываның рыногун чаалап алган дээр болза, мында частырыг чок. Этти болбаазыраткаш, оон хөй-хөй белени-биле чиир продук-

продукциязының хемчээли эвээжеп, шынары баксыраанын эскерип турар-дыр бис.

— Кызылдың алгы-кеш эттээр фабриказын чүге каттап ажыглалче кирип болбазыт? (Теле-корүкчүнүң айтырыы).

— Алгы-кеш эттээр, хевис кылып турган бүдүрүлгө 2-3 чыл ажилдаанын билер бис. Үезинде кончуг хөй даштыкы болгаш иштиги чээли-лерни алган түнелинде, чаа дериг-херекселдерни эккелген, ооң ужурундан Тываның өрөзи төлеттинмейн барган. Улуг бүдүрүлгө чыл иштинде ажилын соксатпайн, доктаамал ажилдап болурунун барымдаазы чок болганы-биле база чиг эт четпейн барганы-биле, саң-хөө айтырыглары арай чедимче чок болганы-биле бо фабрика ажилдавайн турары ол-дур.

Уран-оол Ооржак:

— Уксаа ажилының утка-шынарын тайылбырлаар болза, арыг уксаа малдың продуктулуг чоруунуң 30 хууун бедидиптер аргалыг. Ынчангаш бо талазы-биле ажил-агыйлар ажилдаар чүве болза, 1 баштан алып продукция-даа көвүдээр, ооң шынары-даа экижиир. Ам чаа чугаалап турганывыс улуг бүдүрүлгө чүге ажилдавайн барганы ол деп айтырыгга мынчаар харыылаар-дыр мен. Чүге дизе фабриканың дериг-херекселдери нарын дүк-биле ажилдаар дериглер бооп турар, а бистиң хойларывыстың дүгү колдуунда бөдүүн болгаш шала кадыг шынарлыг, фабриканың дериглери ону болбаазырадып шыдавазындан бүдүрүлгө ажилдавайн барган деп бодаар мен.

— Сөөлгү чылдарда дыка хөй көдээ чон банкылардан акша чээлилерин алган болгай, оларны чамдызы машина-балгат садып алган, а херек кырында мал өстүрүп азыраары-биле кылган-бүдүрген чүзү-даа чок, оларны хынаары-биле чогуур албаннар ажилдап турар бе? (Теле-корүкчүнүң айтырыы).

— Күрүнениң деткимчези болур акша-төгерики дыка хөйү-биле берип турар апарганы өөрүнчү болбайн канчаар. Ынчалза-даа бистиң яамыга ол акшаларның канчаар чарыттынып турарын, банкыларның хууун дуглаары-биле күрүнениң деткимчезин ол-бо хамаатынын ажыглап турар бе деп чагаалар чогуур органнардан дыка хөй кээп турар. Ийе, ол талазы-биле күрүнениң когараан таварылгаларына хамаарыштыр судтарга бистиң тускай эртемниг специалистеривис база киржи турар.

Ниитизи-биле чээли ап турар чонга оон ушын ажыглаарын, малдың бажын өстүрерин, чээлилер-биле амы-хууда амыдырал-чуртталганын экижидип алырын күзээр-дир мен. Шынап-ла, ол акшаларны чогумчалыг, шын угланыышкыны-биле чарыгдарын дилээр-дир бис.

— Байырлал таварыштыр көдээ ишчилерге чүнү күзээр силер, Сергей Конзаң-оолович?

— Октябрь 30-де болуп эртер байырлалга мен көдээ ишчилерге-даа, кожун, суму чагырыкчыларына-даа улуг байырлалга идепкейлиг киржи, төлөпиг ажил-иштиг кижилерни алгап-мактап, силер бүгүдөңгө кадыкшылдыг, аас-кежиктиг, тодуг-догаа амыдырал-чуртталгалыг болурун күзээр-дир мен.

Карим МОНГУШ
белеткээн.

«Дорт эфир» үезинде.

ликаның бюджетинде 2012 чылга чедир көдээ ажил-агыйны сайзырадыр тускай программаны бадылап каан. Аңаа дүүштүр бис элээн хөй акша-төгерики ап турар улус бис, бо чылын 170 миллион рубльди бо программа езугаар республика шиңгээткен бооп турар. Ооң иштинде яамыда бактаап турар ажил-агыйларның мурнады хөгжүдөр ажил-чорудулгазы деп Чазактын доктаалы үнгөн. Аңаа дүүштүр бис бо чылын ийи алгы-кеш эттээр, 2 дүк болбаазырадыр, кидис салыр бичежек хемчээлдиг цехтерни ажыдар деп планнаан бис. Дериг-херексел садып алырынга акшаландырышкыны база шиитпирлээн. Бо айның төңчүзүндө, ноябрь айның эгезинде бо дериг-херекселди 4 аңгы кожунга эккелген турар. Ноябрь айның иштинде кожун чагыргалары, ында харыы-салгалыг болгаш хүлээнип алган күүседикчи ажил-агыйларга чаа дериг-херекселдерни долузу-биле тургузуп кожар, эттээр ажилдарны доозар планныг бис. Барыын-Хемчик кожунун Шекпээр суму-зунуң девискээринге алгы-кеш эттээр болгаш мал согар тускай цехти тургузар. 1500 муң рубльге соодукчуларны садып ап тур бис. Кожунунуң болгаш сумунуң даргалары бо цехтерниң турар оран-саваларының капитал септелгезин, оларны чылыг, чырык-биле хандылары-биле хүлээлгезин олар күүседип турарлар. Ооң ыңай Чөөн-Хемчик кожунун «Өг» ККБ-ниң

— «Агроплемсервис» ХКН бо чылдың чайын ажыттынган болгай, силерниң кылып турар ажылыңарны кол угланыышкыны кандыгыл, Уран-оол Чамзырынович?

— Бистиң бүдүрүлгевистиң кол сорулгазы — Тывага уксаажыдылга ажилын экижидер ажилды чорудуп турар бис. Бистиң республикада уксаалыг мал өстүрер ажил-агыйларның саны көвүдөп турар болганда, мал-маганның баш саны база көвүдөп турар. Ынчангаш Чазак болгаш яамы уксаа талазынче улуг кичээнгейни салып, малдың продуктулуг чоруун бедидер ажилдарны үе негеп келген деп сорулгалыг ажилдап эгелээн. Ам бо хүннерде бис тыва хойларның тарылга, боозадылганын кылып чоруп тур бис. Ол ышкаш генофондулуг ажил-агыйларның отчет-саавырларының хыналдазын кылып, оларны ниити чурумга дүүштүр кылырын негеп тур бис.

— Бистиң рынокта сүт продукциязын колдуунда Саян артындан эккеп турар болгай, бо талазы-биле кандыг ажилдарны кылыр көрдүңүз турары, Сергей Конзаң-оолович?

— Ийе, сүт айтырыын бо үеде чугулаас аргажок апарган. Республика колдуунда сонгаартан келген сүт аймаа-биле 80-90 хуу хандырынып турар апарган. Тус черниң сүт бүдүрүлгези ону шын

цияның хемчээлин чылдан чылче улгаттырып турарын эскерип турар бис. Ажыы-биле чугаалаарга, шак мындыг бичежек хемчээлдиг болбаазырадылгы, бүдүрүлгө черлерин чер-черлерге ажыдары бистиң келир үеде кылыр сорулгавыс ол болур.

— Черле келир үеде боттарывыстың сүдү-үс-биле соңгаартан келген сайгарлыкчыларга чижилгени тургуза бээриниң аргазы бар-дыр, аа?

— Ийе, сүт-бараан фермалар талазы-биле бистиң чоокку чылдарда план кандыг дээр болза, 7 улуг ферманы каттап тургузар сорулга салдынган. Ооң бирги базымнарын бөгүн кылып эгелээн-вис ол — Каа-Хем кожунга «Каа-Хем» МКБ-ге амгы үениң чаа фермазын келир чылын ажыглалче кирир бис, олар амдыызында 100 баш тарып каан симменталь уксаалыг хунажынарны садып эккеп алдылар. Ооң-биле чергелештир Бии-Хем кожун база 100 баш симменталь уксаалыг инектерни эккеп алган. Чүге бис бо чоок-кавы черлерден инектерни садып ап турар бис дээр айтырыг тургустуна бээр боор. Ук уксаа бистиң кадыгдошкун агаар-бойдузувуска таарышкан. Черле бистиң республикада бо сөөлгү 10-15 чылдарда сонгаартан уксаалыг сүткүр инектер садып ап турбаанывыстан, уксаажыдылга-даа, малдың хан солчулганы-даа баксыраан болгаш сүт

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чамдык
Чарлыктарына өскерилгелерни кириериниң дугайында

1. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының актыларынче дараазында өскерилгелерни кириер:

1) Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2009 чылдың август 24-те «2008 чылда ТР-ниң күүсекчи эрге-чагырга органының аппаратының санынга өскерилгелерни кириериниң болгаш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязынче Тыва Республиканың Чазак Аппаратында штаттыг олуттарны шилчидериниң дугайында» № 194 Чарлыгында:

2-ги пунктта «19» деп санны «17» деп санбиле солуур;

6-гы пунктта дараазында редакцияны кириер:

«6. Бо Чарлык 2010 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында Тыва Республиканың хоойлузу-биле кады чангыс угда күш кирер.»;

2) Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2009 чылдың сентябрь 11-де «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязының тургузуун өскертириниң дугайында» № 207 Чарлыгында:

2-ги пунктту дараазында редакция-биле кириер:

«2. Тыва Республиканың Чазаның Аппаратындан Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының 4 олудун Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязынче дамчыдар, оларның аразында ук Чарлыктың 1 пунктузунга дүүштүр дүжүрген медээлер камгалаарының болгаш күрүне чажыдының килдизиниң 2 олуду оларны тургузарына саң-хөө болгаш материалдыг чарыгдалдары-биле кады кирип турар.»;

11 пунктту чаа редакцияже кириер:

«11. Ук Чарлыктың доктаатканында дег

2010 чылда ТР-ниң республика бюджетиниң дугайында ТР-ниң хоойлузу-биле кады чангыс угда күш кирер ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязының тургузуунун 10-гу пунктузунда «килдис начальнигиниң оралакчызының (Тыва Республиканың Чазаның Даргазының кожунда төлээзи) 17 олудундан» аңгыда, бо Чарлык ону албан-езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болур.»

2. Бо Чарлык парламентага үнген хүнүнден күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2009 чылдың сентябрь 29 № 218.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республикага 2009 чылдың III кварталында тудуг
ажылдарының смета өртээниң индексириниң өскерилгениниң
дугайында

2009 чылдың сентябрь 2 №416 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республикага 2009 чылдың III кварталында тудуг ажылдарының смета өртээниң индексириниң өскерилгениниң Тыва Республиканың девискээринге ажылгаары-биле

капсырылга езугаар кириер.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың сентябрь 2-де №416 доктаалына капсырылга

Тыва Республикага 2009 чылдың III кварталында тудуг ажылдарының смета
өртээниң ИНДЕКСТЕРИ

	РФ-тиң Рег.хөгж.яамызының 2009ч. III кварт. ФЕД-2001 дефлятор индексирин өөренип көргөш, сүмелээни				РФ-тиң Рег.хөгж.яамызының 2009ч. III кварт. ФЕД-2001 дефлятор индексирин өөренип көргөш, сүмелээни			
	СМР ниити	Ооң иштинде материалдар	ОЗП	ЭММ	СМР ниити	Ооң иштинде материалдар	ОЗП	ЭММ
1. Ниити адыр индекси	4,37	4,24	5,04	3,65	5,79	5,26	8,06	4,96
2. Чуртталга тудуг объектилери	4,28	4,11	5,24	3,65	5,82	5,35	8,06	4,77
Ооң иштинде								
Тууйбу	0,00	0,00	5,24	3,65	0,00	0,00	8,06	4,77
Улуг панель	4,49	4,32	5,24	3,65	6,54	6,07	8,06	4,77
Монолит	4,03	3,89	5,24	3,65	5,45	5,45	8,06	4,77
3. Өөредилге объектилери	4,84	4,92	5,24	3,65	6,27	6,27	8,06	4,77
4. Кадык камгалал объектилери	4,70	4,67	5,24	3,65	5,89	5,89	8,06	4,77
5. Садыг объектилери	4,73	4,74	5,24	3,65	6,28	6,28	8,06	4,77
6. Культура-амыдырал болгаш чагырга ажыл-агый хереглелиниң объектилери	4,51	4,37	5,24	3,65	5,68	5,68	8,06	4,77
7. Спорт объектилери	4,50	4,38	5,24	3,65	5,85	5,85	8,06	4,77
8. Коммунал ажыл-агый объектилери	4,51	4,42	5,04	3,65	5,69	5,69	8,06	4,77
9. Котельнаялар, даштыкы инженер четкилери болгаш арыглал тудуглары	4,46	4,29	5,24	3,65	6,03	6,03	8,06	4,77
10. Көдээ ажыл-агый тудуунун объект.	4,36	4,10	5,24	3,65	6,03	6,03	8,06	4,77
	4,42	4,32	5,24	3,65	5,56	5,56	8,06	4,77

Тыва Республиканың Хамааты байдалдарының акт бижидилге
эргелелиниң (Агентилелдин) болгаш ооң тургузуунун дугайында
Дүрүмге өскерилгелер кириериниң дугайында

2009 чылдың сентябрь 15 №464 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың июнь 1-де «Тыва Республиканың Хамааты байдалдарының акт бижидилге эргелелиниң (Агентилелдин) болгаш ооң тургузуунун дугайында» №641 доктаалы-биле бадылаан Хамааты байдалдарының акт бижидилге эргелелиниң (Агентилелдин) бол-

гаш ооң тургузуунун дугайында Дүрүмүн 21 пунктузунда «Чүлүм кудумчузу, бажын 18» деп сөстөрни «Красноармейская кудумчузу, бажын, 100» деп сөстөр-биле солуур.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Экономика яамызының инновация
төлөвилелдерин шилип алырының талазы-биле болгаш ону
боттандырына күрүне деткимчезин көргүзериниң дугайында
Административтиг регламентиниң 1 кезээниң 3 пунктузунга
эдилгелер кириериниң дугайында

2009 чылдың сентябрь 15 №465 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың апрель 20-де №165 доктаалы биле бадылаттынган Тыва Республиканың Эконо-

мика яамызының инновация төлөвилелдерин шилип алырының талазы-биле болгаш ону боттандырына күрүне деткимчезин көргүзүр дугайында Административтиг регламентиниң 1 кезээниң 3 пунктузунга дараа-

зында эдилгелерни кириер:

1) бирги абзацка «(2007 чылдың июнь 27-де №74 «Тувинская правда»)» деп сөстөрни немээр;

2) ийиги абзацка «(2007 чылдың октябрь 30-де №129 «Тувинская правда»)» деп сөстөрни немээр;

3) үшкү абзацка «(2008 чылдың июнь 5-те

№65 «Тувинская правда»)» деп сөстөрни немээр;

4) дөрткү абзацка «(2009 чылдың август 22-де №103 «Тувинская правда»)» деп сөстөрни немээр.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың балык тывыш участоктарының даңзызын
бадылаарының дугайында

2009 чылдың сентябрь 3 №434 Кызыл хоорай

«Балык тывыш болгаш сугунуң биологтур курлавырларын камгалаарының дугайында» 2004 чылдың декабрь 20-де №166-ФЗ Федералдыг хоойлунун 18 чүүлү езугаар Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Федералдыг агентилел-биле дугурушканы балык тывыш

участоктарының даңзызын бадылаар (капсырган).

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың сентябрь 3-те №434 доктаалы-биле бадылаан

Ады	Участ. хемчээл	Кызыгаары болгаш параметрлери	Адм. кож.	Демделели
Хөлдер				
1. Азас	2686 га	Сонгу эрииниң кызыгаары сонгу широтаның 52° 24' 31", чөөн долготаның 96° 32' 24" деп географтыг туруштуг (1) точка (моон сонгаар 1 (52° 24' 31", 96° 32' 24") — «Красный камень» мыс болгаш 2 (52° 20' 39", 96° 25' 10") точка-биле кызыгаарланган, хөлдүн сонгу-барыын кезээ (Кужур-Хөлдүн аңгыда, «Шучий», «Окуневый» заливы каттай) 3 (52° 21' 51", 95° 27' 51") точка-биле 4 (52° 21' 51", 96° 27' 51") точкаларның аразында шугум, мурнуу-чөөн кезээ 4 точкадан сонгу-чөөн углуг Улуг-Ортулуктун сонгу-барыын эриин таварты 5 (52° 23' 45", 96° 32' 16") точкага чедир, чөөн чүктен участок 5 болгаш 1 точкаларны тудуштурган шугум-биле кызыгаарланган (капсырылга №1).	Тожу	
2. Ушпа-Хөл	988 га	Хөлдүн барыын кезээ сонгу-барыын талазындан эриин 1 точка биле 3 точкаларның аразында шугум-биле кызыгаарланган. Мурнуу талазы 3 точкадан Ак-Даштыг хөл-биле хөл аразында хөлдүн чөөн талазынче 2 точкаже чораан эрик кыдынының шугуму, чөөн чүктен 2 точкадан 1 точкаже углуг шугум-биле кызыгаарланган. (капсырылга №2)	Тожу	
3. Ушпа-Хөл2	1162 га	Хөлдүн чөөн кезээ 1 (52° 42' 45", 96° 28' 22") болгаш 2 (52° 41' 06", 96° 29' 16") точкаларның аразында, Сонгу-барыын участоктан 1 болгаш 4 (52° 41' 31", 96° 32' 52") точкаларның аразында шугум-биле кызыгаарланган. Мурнуу талазындан хөлдүн аразында 2 болгаш 4 точкаларны тудуштурган шугум-биле кызыгаарланган (капсырылга №2)	Тожу	
4. Доруг-Хөл	770 га	Хөлдүн акваториязы (капсырылга №3)	Тожу	
5. Олбук	640 га	Хөлдүн акваториязы (капсырылга №4)	Тожу	
6. Борзу-Хөл	480 га	Хөлдүн акваториязы (капсырылга №4)	Тожу	
7. Шурам-Хөл	720 га	Хөлдүн акваториязы (капсырылга №5)	Тожу	
8. Эр-Кара-Хөл	440 га	Хөлдүн акваториязы (капсырылга №6)	Тожу	
9. Шереште-Дус-1	138 га	«Шереште-Дус» деп ниити аттыг үш суг турлааның составынче кирип турар хөлдүн акваториязы (капсырылга №7)	Тожу	
10. Шереште-Дус-2	44 га	Хөлдүн акваториязы (капсырылга №7)	Тожу	
11. Шереште-Дус-3	770 га	Хөлдүн акваториязы (капсырылга №7)	Тожу	
12. Ноян-Хөл-1	917 га	Хөлдүн чөөн кезээ 1 точкадан (53° 34' 19", 97° 15') хөлдүн удурланышак эринде 2 точкаже (53° 31' 53", 97° 15') угланган шугум-биле кызыгаарланган. Сонгу-чөөн талазындан 2 болгаш 3 (52° 41' 00", 97° 17' 55") точкаларны тудуштурган шугум-биле кызыгаарланган. Чөөн чүктен 3 болгаш 4 (52° 40' 49", 97° 19' 03") точкаларның аразында шугум-биле кызыгаарланган. Мурнуу-барыын талазындан 4 болгаш 1 точкаларны тудуштурган шугум-биле кызыгаарланган.	Тожу	
13. Ноян-Хөл-2	2687 га	Хөлдүн төп кезээ сонгу талазындан 2 (53° 31' 53", 97° 15') болгаш 5 (53° 28' 38", 97° 02' 44") точкалар-биле тудушкан шугум-биле,	Тожу	

Ады	Участ. хемчээл	Кызыгаары болгаш параметрлери	Адм. кож.	Демдег-лели	Ады	Участ. хемчээл	Кызыгаары болгаш параметрлери	Адм. кож.	Демдег-лели
Хөлдер					Агым чок хөлдер				
14. Арга-Хөл	357 га	мурнуу талазындан 1 (53° 30' 49'', 97° 15' 17'') болгаш 6 (53° 30' 49'', 97° 02' 44'') точкалар-биле тудушкан шугум-биле кызыгаарланган. Барыын талазындан 6 точкадан соңгу талаже 5 точкаже углаан шугум-биле кызыгаарланган. Чөөн талазындан 1 болгаш 2 точкаларны тудуштурган шугум-биле кызыгаарланган (капсырылга №8).	Тожу	Баш-Хем бассейни	41. Сүт-Хөл-3	417 га	шугум-биле кызыгаарланган. Чөөн талазындан 5 точкадан 6 точкаже углаан шугум-биле кызыгаарланган (капсырылга №25). Хөлдүн төп кезээ соңгу-чөөн талазындан 4 (51° 31' 30'', 91° 10' 17'') точкадан 6 (51° 30' 51'', 91° 12' 35'') точкаже тудушкан шугум-биле кызыгаарланган. Соңгу-барыын талазындан 1 (51° 30', 91° 08' 20'') болгаш 3 (51° 31' 20'', 91° 09' 38'') точкаларның тудушкан шугуму-биле кызыгаарланган. Соңгу талазындан 3 болгаш 4, мурнуу болгаш мурнуу-чөөн таладан 1 болгаш 6 точкаларны тудуштурган шугум-биле кызыгаарланган (капсырылга №25).	Сүт-Хөл	
15. Хорумнуг-Хөл	115 га	Хөлдүн акваториязы (капсырылга №10).	Тожу		42. Кара-Хөл	1620 га	Хөлдүн акваториязы (капсырылга №26).	Бай-Тайга	
16. Улуган-Хөл	560 га	Хөлдүн акваториязы (капсырылга №11).	Тожу		43. Куп-Хөл	324 га	Хөлдүн акваториязы (капсырылга №27).	Барыын-Хемчик	
17. Сарыг-Хөл-1	101 га	«Сарыг-Хөл хөлдери» деп ниити аттыг ийи суг турлааның адаккы хөлүнүн акваториязы (капсырылга №11).	Тожу		Агым чок хөлдер				
18. Сарыг-Хөл-2	65 га	«Сарыг-Хөл хөлдери» деп ниити аттыг ийи суг турлааның үстүкү хөлүнүн акваториязы (капсырылга №11).	Тожу		44. Төре-Хөл-1	226 га	Хөлдүн мурнуу-барыын кезээ эрик шугуму-нун мурнуу болгаш барыын талазындан (барыын талазында күрүне кызыгаары-биле кезек черде каттыжып) 1 (50° 03' 13'', 95° 00' 10'') точкадан болгаш 3 (50° 02' 13'', 95° 00' 10'') точкаже тудушкан шугум-биле кызыгаарланган. Соңгу-чөөн талазындан 1 болгаш 2 (50° 02' 13'', 95° 01' 20'') точкаларның тудушкан шугуму-биле кызыгаарланган. Точкаларның аразының хемчээли 2 км. Мурнуу-чөөн кызыгаары 2 точкадан мурнуу-барыын талаже 3 точкаже углаан, ол точкаларның аразының хемчээли 1 км (капсырылга №28).	Эрзин	
19. Оюктаар-Хөл	720 га	Хөлдүн акваториязы (капсырылга №12).	Тожу	Хамсыра бассейни	45. Төре-Хөл-2	196 га	Хөлдүн соңгу-барыын кезээ соңгу-чөөн угже 4 (50° 03' 47'', 95° 02' 50'') точкадан 7 (50° 02' 13'', 95° 04' 10'') точкаже тудушкан шугум-биле кызыгаарланган. Соңгу-чөөн талазындан 7 болгаш 6 (50° 04', 95° 03' 20'') точкалар-ның тудушкан шугуму-биле кызыгаарланган. Точкаларның аразы 1 км. Мурнуу-чөөн кызыгаары 6 точкадан 5 точкаже (50° 03' 20'', 95° 03' 20'') углаан шугум-биле кызыгаарланган. Мурнуу-барыын кызыгаары 5 точкадан эге точка 4-ке дедир чедип келир. Оларның аразы 1 км (капсырылга №28).	Эрзин	
20. Ута-Хөл (Дунгу-Хөл)	230 га	Хөлдүн акваториязы (капсырылга №12).	Тожу	Хамсыра бассейни	46. Төре-Хөл-3	341 га	Хөлдүн соңгу-барыын кезээ соңгу-чөөн угже 1 (50° 03' 13'', 95° 00' 01'') точкадан 4 (50° 03' 47'', 95° 02' 50'') точкаже тудушкан шугум-биле кызыгаарланган. Мурнуу-барыын талазындан 1 болгаш 2 (50° 03' 20'', 95° 03' 20'') точкаларның тудушкан шугуму-биле кызыгаарланган. Соңгу-чөөн талазындан 5 точкадан (50° 03' 47'', 95° 03' 20'') соңгу-чөөн талаже 4 (50° 03' 47'', 95° 02' 50'') точкаже углаан шугум-биле кызыгаарланган. Бо участок №46 болгаш №47 участоттарның аразында чыдар (капсырылга №28).	Эрзин	
21. Хошпак-таа-Хөл	360 га	Хөлдүн акваториязы (капсырылга №13).	Тожу	Хамсыра бассейни	47. Төре-Хөл-4	1723 га	Хөлдүн мурнуу-барыын кезээ 3 (50° 02' 13'', 95° 01' 20'') точкадан 8 (50° 03', 95° 06' 42'') точкаже тудушкан шугум-биле кызыгаарланган. Соңгу-чөөн талазындан 8 точкадан соңгу-барыын угже 6 (50° 04', 95° 04' 40'') точкага чедир шугум-биле кызыгаарланган. Соңгу-барыын талазындан 6 точкадан мурнуу-барыын талаже эге точка 3-ке чедир шугум-биле кызыгаарланган (капсырылга №28).	Эрзин	
22. Довурак-тыг-Хөл	620 га	Хөлдүн акваториязы (капсырылга №13).	Тожу	Хамсыра бассейни	48. Хиндик-тиг-Хөл-1	764 га (Тарбаган х. кызыгаары чокка)	Хөлдүн мурнуу-барыын кезээ 1 (50° 21' 50'', 89° 46' 05'') точкадан 2 (50° 19' 20'', 89° 48' 20'') точкаже тудушкан шугум-биле кызыгаарланган. Соңгу талазындан 1 (мыс) болгаш 3 (50° 21' 35'', 89° 48' 20'') точкаларның тудушкан шугуму-биле кызыгаарланган. Чөөн талазындан 3 точкадан 2 точкаже углаан шугум-биле кызыгаарланган (капсырылга №29).	Мөңгүн-Тайга	
23. Алды-Дээр-лиг-Хөл	852 га	1 (52° 48' 47'', 98° 06' 49'') точкадан соңгу-барыын талаже удурланышкак эрикте 2 (52° 49' 03'', 98° 06' 22'') точкаже углаан шугум-биле хөлдөн кызыгаарланган Хамсыраның аксындан аңгыда, хөлдүн акваториязы. Айыттыгган точкаларның аразы 0,35 км. Хөлдүн соңгу-чөөн талазында 3 (52° 51' 10'', 98° 10' 59'') точкадан 4 (52° 50' 40'', 98° 10' 30'') точкаже углаан шугум-биле кызыгаарланган (капсырылга №14).	Тожу	Хамсыра бассейни	49. Хиндик-тиг-Хөл-2	944 га	Хөлдүн соңгу кезээ 4 (50° 23', 89° 48' 20'') точкадан 7 (50° 21' 45'', 89° 54' 40'') точкаже тудушкан шугум-биле кызыгаарланган. Мурнуу талазындан 3 (50° 21' 35'', 89° 48' 20'') болгаш 8 (50° 21' 20'', 89° 48' 20'') точкаларның тудушкан шугуму-биле кызыгаарланган. Барыын талазындан 4 точкадан 3, чөөн талазындан 7 болгаш 8 точкаларны тудуштурган углаан шугум-биле кызыгаарланган (капсырылга №29).	Мөңгүн-Тайга	
24. Устю-Дээр-лиг-Хөл	1470 га	Хөлдүн акваториязы (капсырылга №14).	Тожу	Хамсыра бассейни	50. Хиндик-тиг-Хөл-3	1238 га	Хөлдүн төп кезээ 3 (50° 21' 35'', 89° 48' 20'') болгаш 8 (50° 21' 20'', 89° 53' 45'') точкалар-биле тудушкан шугум-биле аңгыланган. Мурнуу таладан 9 (50° 20' 52'', 89° 48' 20'') болгаш 6 (50° 20' 13'', 89° 54' 20'') точкалар-биле, барыын таладан 3 болгаш 9, чөөн таладан 8 болгаш 6 точкалар-биле тудушкан шугумнар аайы-биле кызыгаарланган (капсырылга №29).	Мөңгүн-Тайга	
25. Чойган-Хөл	1150 га	Хөлдүн акваториязы (капсырылга №14).	Тожу	Хамсыра бассейни	51. Хиндик-тиг-Хөл-4	408 га	Хөлдүн чөөн кезээ 7 (50° 21' 45'', 89° 54' 40'') точкадан 6 (50° 20' 13'', 89° 54' 20'') точкаже шугум-биле кызыгаарланган. Барыын талазындан 7 точкадан 8 (50° 21' 20'', 89° 53' 45'') болгаш 6 точкаже углаан шугум-биле кызыгаарланган (капсырылга №29).	Мөңгүн-Тайга	
26. Эмген-Хөл	520 га	Хөлдүн акваториязы (капсырылга №15).	Тожу	Чаваш бассейни	52. Хиндик-тиг-Хөл-5	1359 га	Хөлдүн мурнуу кезээ 9 (50° 20' 52'', 89° 48' 20'') точкадан 6 (50° 20' 13'', 89° 54' 20'') точкаже, барыын талазындан 9 болгаш 2 (50° 19' 20'', 89° 48' 20''), мурнуу талазындан 2 точкадан болгаш 6 точкаже углаан шугум-биле кызыгаарланган (капсырылга №29).	Мөңгүн-Тайга	
27. Хөлет-Хөл	292 га	Хөлдүн акваториязы (капсырылга №15).	Тожу	Чаваш бассейни	53. Хиндик-тиг-Хөл-6	1469 га	Хөлдүн соңгу-барыын кезээ 1 (50° 21' 50'', 89° 46' 05'') точкадан 4 (50° 23', 89° 48' 20'') точкаже тудушкан шугум-биле кызыгаарланган. Мурнуу кызыгаарның уланчызы 1 болгаш 3 (50° 21' 35'', 89° 48' 20'') точкалар-ның тудушкан шугуму болур. Чөөн талазындан 3 точкадан 4 точкаже углаан шугум-биле кызыгаарланган (капсырылга №29).	Мөңгүн-Тайга	
28. Эзерлиг-Хөл-1	96 га	«Эзерлиг-Хөл хөлдери» деп ниити аттыг суг турлааның үстүкү хөлүнүн акваториязы (капсырылга №16).	Тожу	Чаваш бассейни	54. Чуглуг-Хөл	175 га	Хөлдүн акваториязы (капсырылга №29).	Мөңгүн-Тайга	
29. Эзерлиг-Хөл-2	50 га	«Эзерлиг-Хөл хөлдери» деп ниити аттыг суг турлааның адаккы хөлүнүн акваториязы (капсырылга №16).	Тожу	Чаваш бассейни	55. Биче-Хиндик-тиг-Хөл	325 га	Хөлдүн акваториязы (капсырылга №29).	Мөңгүн-Тайга	
30. Мезилдиг-Хөл	194 га	Хөлдүн акваториязы (капсырылга №16).	Тожу	Чаваш бассейни					
31. Дунчулар-Хөл	162 га	Хөлдүн акваториязы (капсырылга №17).	Тожу	Кижиг-Хем бассейни					
32. Дойду	260 га	Хөлдүн акваториязы (капсырылга №18).	Тожу	Узю бассейни					
33. Дээр-Тург-Хөл	103 га	Хөлдүн акваториязы (капсырылга №19).	Тожу	Серлиг-Хем бассейни					
34. Ак-Аттыг-Хөл-1	887,5 га	Хөлдүн чөөн кезээ мурнуу эрикте 1 (51° 58' 17'', 97° 22' 50'') точкадан соңгу углуг Кара-Чулаксында 2 (51° 58' 30'', 97° 22' 45'') точкаже шугум-биле барыын талазындан кызыгаарланган. Соңгу талазы 2 точкадан Тербен хемниң аксында 3 (51° 58' 57'', 97° 29' 10'') точкаже тудушкан шугум-биле кызыгаарланган. Чөөн талазындан 3 точка болгаш 5 (51° 58' 00'', 97° 29' 00'') точкалар-биле тудушкан шугум-биле кызыгаарланган. Мурнуу талазындан 1 болгаш 4 точкалар-биле тудушкан шугум-биле кызыгаарланган (капсырылга №20).	Тожу	Серлиг-Хем бассейни					
35. Ак-Аттыг-Хөл-2	1057,5 га	Хөлдүн барыын талазы чөөн талазындан 1 (51° 58' 17'', 97° 22' 50'') точкадан соңгу талаже 2 (51° 58' 30'', 97° 22' 45'') точка-биле тудушкан шугум-биле кызыгаарланган. Соңгу талада 2 точкадан 5 (51° 57' 33'', 97° 16' 50'') точкаже углаан шугум-биле кызыгаарланган. Барыын таладан Танмак хемниң аксы-биле (Серлиг-Хемниң оң талазы) мурнуу угже 5 точкадан хөлдүн мурнуу эриинде 6 (51° 57' 27'', 97° 16' 50'') точкаже чоруткан шугум-биле кызыгаарланган (капсырылга №14).	Тожу	Серлиг-Хем бассейни					
36. Токпук-Куль	360 га	Хөлдүн акваториязы (капсырылга №21).	Тожу	2003 ч. Карта-зында — Токпак-Хөл					
37. Кара-Балык	430 га	Хөлдүн акваториязы (капсырылга №22).	Тожу						
38. Төре-Хөл	3241 га	Хөлдүн акваториязы (капсырылга №23).	Төре-Хөл						
39. Сүт-Хөл-1	431 га	Хөлдүн соңгу-барыын кезээ соңгу-чөөн угже 1 (51° 30', 91° 08' 20'') точкадан 3 (51° 31' 20'', 91° 09' 38'') точкаже тудушкан шугум-биле кызыгаарланган. Соңгу талазындан 3 болгаш 2 (51° 31' 10'', 91° 07' 50'') точкаларның тудушкан шугуму-биле кызыгаарланган. Барыын талазындан Танмак хемниң аксы-биле 5 точкадан мурнуу талаже хөлдүн мурнуу эриинде 6 (51° 57' 27'', 97° 16' 50'') точкаже углаан шугум-биле кызыгаарланган (капсырылга №25).	Сүт-Хөл						
40. Сүт-Хөл-2	393 га	Хөлдүн соңгу-чөөн кезээ 4 (51° 31' 30'', 91° 10' 17'') точкадан мурнуу-чөөн углуг 6 (51° 30' 51'', 91° 12' 35'') точкаже тудушкан шугум-биле кызыгаарланган. Соңгу талазындан 4 болгаш 5 (51° 30' 51'', 91° 12' 35'') точкаларның тудушкан	Сүт-Хөл						

Ады	Участ. хемчээл	Кызыгаары болгаш параметрлери	Адм. кож.	Демдег-лели
Саян-Шушенск суг шыгжамыры				
56. Суг шыг-жамырының соңгу-барыын кезээ	2128 га	Мурнуу, мурнуу-барыын болгаш барыын талазындан 1(51° 37' 13", 92° 26' 10") точка биле 3 (51° 40' 27", 92° 19' 46") точканы тудуштурган шугум-биле кызыгаарланган. Соңгу-чөөн кызыгаары 3 болгаш 2 (51° 38' 13", 92° 29' 10", Ортаа-Хем аксы) точкаларны тудуштурган шугум-биле, мурнуу-чөөн кызыгаары 1 болгаш 2 точкаларның тудушкан шугуму-биле тодараттырган. (капсырылга №31)	Чаа-Хөл	
57. Суг шыг-жамырының мурнуу-барыын кезээ		Барыын талазында кызыгаар 1 болгаш 2 точкаларның тудушкан шугуму-биле, мурнуу кызыгаары 4 болгаш 5 (51° 33', 92° 25' 35") точкаларның тудушкан шугуму-биле, чөөн кызыгаары Бай-Булуң хемниң аксындан соңгу-чөөн углуг Орта-Хем хемниң аксынче углаан, соңгу-барыын кызыгаары 2 болгаш 1 точкалар-биле тудушкан (капсырылга №31).	Чаа-Хөл	
58. Суг шыг-жамырының барыын кезээ	1572 га	Соңгу кызыгаары Ортаа-Хем аксы биле Куйлуг-Хем аксының аразында шугум, мурнуу кызыгаары Бай-Булуң аксы биле 6 (51° 35', 92° 28' 50") точкаже, барыын кызыгаары 2 биле 5, чөөн кызыгаары 6 биле 7 точкаларны тудуштурган шугумнар-биле тодараттырган (капсырылга №31).	Чаа-Хөл	
59. Суг шыг-жамырының барыын кезээ-2	3124 га	Соңгу кызыгаары 8 точка (Куйлуг-Хем аксы) биле 7 точканың аразында шугум, мурнуу кызыгаары 6 болгаш 9(51° 34', 92° 36'), барыын кызыгаары 6 болгаш 7, чөөн талазы 8 болгаш 9 точкалар-биле тудушкан шугумнар-биле тодараттырган (капсырылга №31).	Чаа-Хөл	
60. Суг шыг-жамырының төп кезээ-1	3120 га	Соңгу талада 8 болгаш 10 (51° 34', 92° 43' 30", Эйлиг-Хем аксы), барыын талазындан 9 болгаш 8, чөөн талазындан 9 болгаш 10 точкаларны тудуштурган шугумнар-биле кызыгаарланган.	Чаа-Хөл, Улуг-Хем	
61. Суг шыг-жамырының төп кезээ-2	3208 га	Соңгу таладан Эйлиг-Хемниң аксында 10 точкадан 11(51° 32' 30", 92° 42' 35") точкаже шугум-биле, мурнуу таладан 12 (51° 35' 02", 92° 46' 24") болгаш 9 точкалар, чөөн таладан 11 болгаш 12, барыын таладан 9 болгаш 10 точкаларны тудуштурган шугум-биле кызыгаарланган (капсырылга №31).	Улуг-Хем	
62. Суг шыг-жамырының төп кезээ	2088 га	Соңгу таладан 11 точкадан 13 (51° 31' 34", 92° 46' 24") точкаже шугум-биле, мурнуу таладан 12 болгаш 14(51° 37' 25", 92° 46' 40") точкалар, чөөн таладан 11 болгаш 12, барыын таладан 11 болгаш 12 точкаларны тудуштурган шугум-биле кызыгаарланган (капсырылга №31).	Улуг-Хем	
63. Суг шыг-жамырының чөөн кезээ	5884 га	Соңгу таладан 13 точкадан 15 (51° 14' 58", 92° 26' 30") точкаже шугум-биле, мурнуу таладан 14 болгаш 16(51° 14' 05", 92° 56' 40") точкалар, чөөн таладан 16 болгаш 15, барыын таладан 13 болгаш 14 точкаларны тудуштурган шугум-биле кызыгаарланган (капсырылга №31).	Улуг-Хем	
64. Улуг-Оо хем	75 км	Улуг-Оо хемниң участогу (Бии-Хемниң солагай талакы адыры) хемниң аксындан өрү 75 км черде солагай адыры Сынак хемниң аксынга чедир (капсырылга № 32, 33, 34).	Кызыл	
65. Бии-Хем-1	33 км	Бии-Хем хемниң участогу солагай талакы адыры Улуг-Оо (117 км) хемниң аксындан өрү 33 км черде оң адыры Сейба (150 км) хемниң аксынга чедир (капсырылга № 35, 36).	Бии-Хем	
66. Бии-Хем-2	45 км	Бии-Хем хемниң участогу солагай талакы адыры Эк-Хемниң(170 км) аксындан өрү 45 км черде оң адыры Сыстыг-Хем (215 км) хемниң аксынга чедир. (капсырылга № 37, 38, 39)	Тожу	
67. Чашпы Хем	18 км	Чашпы хемниң участогу (Сыстыг-Хемниң солагай талакы адыры) солагай талакы адыры Ончан хемниң (15 км) аксындан өрү 18 км черде шөйлүп чоруткан (капсырылга № 40)	Тожу	
68. Айна хем	28 км	Айна хемниң участогу (Сыстыг-Хемниң солагай талакы адыры) хемниң аксындан өрү 28 км черде Грязный кара-сугнуң аксынга четкен (капсырылга № 40)	Тожу	
69. Бии-Хем-3	20 км	Бии-Хем хемниң участогу оң талакы адыры Ак-Хемниң(362 км) аксындан өрү 20 км черде солагай талакы адыры Серлиг-Хем (382 км) хемниң аксынга чедир (капсырылга № 43)	Тожу	
70. Харал хем	20 км	Бии-Хем хемниң участогу солагай талакы адыры Эк-Хемниң(170 км) аксындан өрү 45 км черде оң адыры Сыстыг-Хем (215 км) хемниң аксынга чедир (капсырылга № 37, 38, 39)	Тожу	
71.Серлиг-Хем	13 км	Серлиг-Хемниң (Бии-Хемниң солагай адыры) участогу хемниң аксындан өрү 13 км черде оң талакы адыры Дэр-Туруг хемниң аксынга четкен (капсырылга № 43).	Тожу	
72. Бии-Хем-4	70 км	Бии-Хемниң солагай адыры Серлиг-Хемниң (382км) аксындан өрү 70 км черде ужарга (452 км) четкен (капсырылга № 44).	Тожу	
73. Бии-Хем-5	32 км	Ужардан (452 км) өрү 32 км черде солагай адыры Айлыг хемниң аксынга (484 км) четкен (капсырылга № 45)	Тожу	
74. Кызыл-Хем-1	27 км	Кызыл-Хемниң участогу оң талакы адыры Янзели хемниң(5 км) аксындан өрү 27 км черде оң талакы адыры Хадың хемниң(32 км) аксынга четкен (капсырылга № 46)	Каа-Хем	
75. Кызыл-Хем-2	27 км	Оң талакы адыры Хадың хемниң аксындан өрү 51 км черде оң талакы адыр Кадыр-Ос (83 км) хемниң аксынга четкен (капсырылга №46, 47).	Каа-Хем	
76. Каа-Хем-1	45 км	Каа-Хемниң оң талакы адыры Кызыл-Хем(215 км) хемниң аксындан өрү солагай адыры Каргы(260 км) хемниң аксынга четкен (капсырылга № 48, 49, 50)	Каа-Хем	
77.Каа-Хем-2	17 км	Каргы хемниң аксындан өрү 17 км черде оң талакы адыры Милзей (277 км) хемниң аксынга четкен (капсырылга № 50,51,52)	Каа-Хем	
78. Билин	32 км	Билин хемниң участогу оң талакы адыры Кыштаг (40 км) хемниң аксындан өрү 32 км черде оң талакы адыры Тоймас (72 км) хемниң аксынга четкен(капсырылга № 53).	Каа-Хем	
79.Бусэйн-Гол	15 км	Бусэйн-Гол хемниң участогу хемниң аксындан өрү 15 км черге четкен(капсырылга № 54)	Каа-Хем	
80.Хемчик	30 км	Хемчик хемниң участогу солагай адыры Тай-малык (10 км) хемниң аксындан өрү 30 км черде солагай адыры Теректиг (40 км) хемниң аксынга четкен(капсырылга № 55, 56)	Сүт Хөл, Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик	
81. Улуг-Хем	75 км	Улуг-Хемниң участогу (шупту адырлары катай) солагай адыры Элегес хемниң аксындан куду 75 км черде оң талакы адыры Эжим хемниң аксынга четкен (капсырылга № 57, 58, 59)	Улуг-Хем	

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың июль 8-те «Тыва Республиканың Хамааты байдалдарының акт бижидилге Эргелелиниң (Агентилелдин) хамааты байдалдарының актыларының күрүне бүрүткелинге күрүне ачы-дузазын чедирериниң талазы-биле административтиг регламентизин бадылаарының дугайында» №331 доктаалынга эдилгелер киирериниң дугайында

2009 чылдың сентябрь 8 №137 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың хоойлу-дүрүмүн Россия Федерациязының хоойлу-дүрүмүнге дүүштүрер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның «Тыва Республиканың Хамааты байдалдарының акт бижидилге Эргелелиниң (Агентилелдин) хамааты байдалдарының актыларының күрүне бүрүткелинге күрүне ачы-дузазын чедирериниң талазы-биле административтиг регламентизин бадылаарының дугайында» 2009 чылдың июль 8-те №331 доктаалынга дараазында эдилгелерни киирер:

1) доктаалдың адында «Эргелелдин» деп сөстү «Эргелел-биле» деп сөс-биле солуур;

2) Регламентиде:

а) 7 пунктуга ийги болгаш үшкү дараазында абзацтарны немээр:

«Төрүттүнгениниң дугайында күрүне бижилгезин ада-иези (оларның бирээзи), ада-иезиниң төрелдери азы ада-иезиниң (оларның кайы-бирээзиниң) бүүрөттүрген улустары, ие кижиниң божааны азы чаа төрүттүнген чаш кижиниң чыдары эмнелге чериниң албан-дужаалдыг кижизи, ол ышкаш иштики херектер органы, ажаалда-тежээлде органы, азы эмнелге организациязы, кижизидилге организациязы болгаш ада-иези билдинмес тывылган (октаттырган) чаш кижини тургусканы чоннуң социал камгалал организациязы алыр эргелиг.

Өлгениниң дугайында күрүне бижилгезин ашаа (кадайы), өг-бүлениң өске кежигүннери, азы кижиге өлгенде аңаа турган азы өлгениниң дугайында дыңнаан кижиге, ол ышкаш кижиниң эмнедип (ажаадып) чыткаш өлгени эмнелге организациязы азы социал камгалал албан чери, азы хосталгазын казыттырган кижиге хоругдал черинге өлген болза, ол хоругдал чери, азы дээди хемчегни күүсеткениниң соонда (өлүрүп шийткенде) ону күүсеткен Иштики херектер яамызының органы, азы кижиге өлгениниң талазы-биле истелге чорудуп турда азы өлген кижиниң ат-сывы билдинмес таварылгада истелге чоруп турда байысаалга азы истелге органның, азы кижиге шериг албаны эрттирип тургаш өлгенде ол шериг кезээниң командири алыр эргелиг.»

б) онгу пунктунуң бешки абзазында «(http://www.zags.etuva.ru)» деп сөстөрни

«(http://www.zagstuva.ru)» деп сөстөр-биле солуур;

в) 14, 159 пунктуларда «(http://www.zags.etuva.ru)» деп сөстөрни «(http://www.zagstuva.ru)» деп сөстөр-биле солуур;

г) 17 пунктунуң ийги абзазында «доостуру-биле» деп сөстү «доостурунга чедир» деп сөстөр-биле солуур;

д) 27 пунктунуң бешки абзазында «билдиришкин кииргеннерниң болгаш күрүне ачы-дузазының дугайында айтырылганы харыылап турар специалистерниң санындан тодарадыр» деп сөстөрни «20 минутадан эртпес» деп сөстөр-биле солуур;

е) 28 пунктунуң «д» пунктузун күжүн чидирген деп санаар;

ж) 29 пунктуга дараазында ийги абзацты немээр:

«Бир эвес билдиришкин киирген кижиге адын солуурундан азы хамааты байдалдарның акт бижилгезинге эдилгелер кылырындан ойталаан таварылгада ХБАБ органының удуртукчузу ол шийтирнүүн чылда-гаанының дугайында бижимел-биле тодаргай харыыны бээр хүлээлгелиг.»

з) 148 пунктунуң дөрткү абзазында «Чүлдүм кудумчузу, бажың 18» деп сөстөрни «Красноармейская кудумчузу, бажың 100» деп сөстөр-биле солуур;

и) 150 пунктуда «узадып болур» деп сөстөргө «ХБАБ органының удуртукчузу» деп сөстөрни немээр;

к) 155 пунктуда:

«Хамааты кижиниң билдиришкенини дараазында таварылгаларда көрбес» деп сөстөрни «Хамааты кижиниң билдиришкенинге дараазында таварылгаларда харыыны бербес» деп сөстөр-биле солуур;

«билдиришкенинге харыыны бербес» деп сөстөрни уштур.

3) №1 капсырылгада бирги абзацта «Чүлдүм кудумчузу, бажың 18» деп сөстөрни «Красноармейская кудумчузу, бажың 100» деп сөстөр-биле солуур.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы А.ДАМБА-ХУУРАК.

Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуглар талазы-биле айда 1 кв метр чуртталга шөлүнге чуртталга коммунал ачы-дузаларының чедирериниң өртээниң болгаш 1 кв метр чуртталга шөлүнүң капитал септелгезиниң өртээниң республика стандарттарынга өскерилгелер киирериниң дугайында

2009 чылдың август 12 №375 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының «2009-2011 чылдарда чуртталга оран-савазының болгаш коммунал ачы-дузаларның төлөвириниң федералдыг стандарттарының дугайында» 2008 чылдың декабрь 18-те №960 доктаалынга даянып, Тыва Республиканың Чазааның ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:

1. Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуглар талазы-биле айда 1 кв метр чуртталга шөлүнге чуртталга коммунал ачы-дузаларының чедирериниң өртээниң болгаш 1 кв метр чуртталга шөлүнүң капитал септелгезиниң өртээниң республика стандарттарынга өскерилгелерни дараазында эдилгелер езу-гаар киирер:

Муниципалдыг тургузугларның аттары	Чуртталга коммунал ачы-дузаның өртээ	Чуртталга фондузунуң кап. септелгезиниң өртээ
1. Бай-Тайга кожуун	35,80	0,79
2. Барыын-Хемчик кож.	74,66	0,87
3. Чөөн-Хемчик кожуун	75,89	2,20
4. Каа-Хем кожуун	74,35	2,58
5. Кызыл кож., ооң иштинде Каа-Хем с.	76,51	3,28

Муниципалдыг тургузугларның аттары	Чуртталга коммунал ачы-дузаның өртээ	Чуртталга фондузунуң кап. септелгезиниң өртээ
Сукпак суур	78,13	0,87
6. Мөңгүн-Тайга к.	27,64	1,64
7. Өвүр кожуун	27,97	—
8. Бии-Хем кожуун	79,80	3,30
9. Сүт-Хөл кожуун	25,00	0,83
10. Танды кожуун	85,05	0,44
11. Тес-Хем кожуун	27,97	0,32
12. Тере-Хөл кожуун	31,24	—
13. Тожу кожуун	36,13	1,38
14. Улуг-Хем кож.	69,82	4,37
15. Эрзин кожуун	27,97	0,60
16. Чаа-Хөл кожуун	71,98	0,60
17. Чеди-Хөл кож.	75,18	4,19
18. Кызыл хоорай	72,25	4,37
19. Ак-Довурак хоор.	71,67	4,37
Ниитизи-биле	86,00	3,50

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы С.ТЕН.

НОЯБРЬ 1 – Россияның Суд приставының хүнү

Россия Федерациязының президентизи Дмитрий Медведев 2009 чылдың сентябрь 9-та чаа байырлалды — Россияның Суд приставтарының федералдыг албанының ажилдакчыларының профессионал байырлалын доктааткан.

Президентиниң доктаалы езугаар суд приставының хүнүн ноябрь 1-де демдеглээр. Моон мурнунда бо байырлалды ноябрь 6-да демдеглеп турган. Бо хүннү өскерти бергениниң чылдагааны болза, шинчилекчилериниң санап турары биле алырга, Россияга суд приставтарының дугайында доктаалды Александр II хаан 1865 чылдың ноябрь 1-де үндүргөн болуп турар.

1997 чылда «Суд приставтарының дугайында» база «Күүселде бүдүрүлгезиниң дугайында» федералдыг хоойлуларны хүлээп алганы биле Тыва Республикага база суд приставтарының албаны хевирлеттинип, Шүүгү яамызының 1998 чылдың февраль 16-да үндүргөн доктаалы езугаар Тыва Республиканың Шүүгү яамызының суд приставтарының албаны тургустунган. Кол суд приставының хүлээлгезин күүседир-биле шүүгү сайыдының оралакчызы Анна Ахмедовна Абрамованы томуйлаан. Суд шиитпирлери күүседир килдис болгаш Кызыл хоорайга суд приставтарының салбыры Кызыл, Чеди-Хөл, Тес-Хем, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик болгаш Мөңгүн-Тайганың килдистер аразының салбырлары тургустунган. Шүүгү яамызының доктаалы езугаар 1998 чылдың февраль 16-да суд күүсекчилерин күүсекчи суд приставтары кылдыр эде адаан. Оларның чамдыызы ам-даа нарын, берге, чымыштыг ажилды кылып, төлөптүг ажилдап чоруур. Оларга Римма Удуновна Байкара, Белла Сергеевна Хурбе, Оксана Михайловна Слобожанина, Светлана Алексеевна Плахута, Шолбана Семис-ооловна О-Делик, Валентина Ивановна Вакушева болгаш өскелер-даа хамааржыр. Ынчан күүсекчи суд приставтарының саны 25 кижи турган, судтарга тургустунган корум-чурум тудар суд приставтары деп ажилдакчылар шуут турбаан турган.

Суд приставтарының албаны 1999 чылдың төнчүзүндө долузу биле тургустунган деп санап болур. Александр Дарьевич Сарыглар, Тамара Афанасьевна Зайцева, Виктор Петрович Фархатинов, Михаил Иванович Калинин, Сергей Александрович Дробот, Геннадий Анатольевич Михайлик, Иван Михайлович Васильев, Клавдия Манзыр-ооловна Ооржак, Бичелдей Шактарович Саая база өскелер-даа бо албанын тургустунарның улуг үлүг-хуузуун киргеннер, оларның хөй кезин ам-даа аныктарга арга-сүмезин кадып, ажилдап чоруурлар.

Ам бо хүннерде кожуун бүрүзүндө килдистерни база Кызыл хоорайда онза чугула күүселде бүдүрүлгелери күүседир килдисти тургускан. Найысылалда суд приставтарының килдизи адырлар аайы-биле ажилдап эгелзэн, хоорайның судтарында тургустунган корум-чурум тудар килдизин, оперативтиг дежурныйлаашкын чорудар тускайжыттыг килдисти база дарый хөдөлүр бөлүктү тургускан. Эргелелдин материал-техниктиг хандырганының шынары бедик апарганын демдеглээр апар.

Суд приставтарының албаны чүгле күрүнениң эрге-хоойлу талазы-биле эрге-ажыын камгалаар ажил-чорудулганы чорутпайн, хуу болгаш юридиктиг эргелиг кижилерниң эрге-ажыын база камгалап

турар болгай. Оон ынай бо албан чери бюджеттерниң шупту деңгелиниң орулга кеззэн долдурарына база дыка улуг үлүг-хуузуун кирип турар.

Суд приставтарының ажилының ролю улгадып турар деп барымдааны күүселде бүдүрүлгелери

лап, күүсекчи суд приставтары-биле кады 24804 күүселде чорудулганын киришкен. Бо ажилдакчыларның күш-культура, мораль-психологтуг белеткелинче онза кичээнгени салып турар болгаш, судьяларның болгаш суд чорудулганының киржикчилериниң база күүсекчи суд приставтарының мага-бодунга хора чедирер таварылгаларны болдурбайн турарын демдеглээр апар. Бо 9 ай иштинде судче 10 хоруглуг чүүлдерни — бижектерни эрттирер дээн таварылгаларны илереткеннер.

Суд приставтарының федерал-

аргажок. Оларга К.И.Серен-Чимит, Г.А. Михайлик, С.А.Дробот, И.В. Сташин, Н.М.Тимченко, Ф.М. Базыр-оол, аныяк ажилдакчылар А.П.Монгуш, А.М.Саая, Р.А.Донгак, А.В.Кунгаалай, Д.Н.Чыртык, О.С. Достай болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Мен маңаа Суд приставтарының Федералдыг албанының Тыва Республикада Эргелелиниң удуртукчузу — Тываның кол суд приставы Александр Дарьевич Сарыгларның дугайында аңгы чугаалаксаан ийик мен. Александр Дарьевич Эргелелди 1999 чылдан

талазы-биле ажил-чорудулганы организастаары деп мергежилди чедип ап, академияны чедишкенин дооскан. Бо хүнде Александр Дарьевич Сарыглар Россияның суд приставтарының 89 девискээрлериниң удуртукчуларының аразында эки ажилдыг удуртукчу деп санадып чоруур болгаш, оон хөрек чуруун Москва хоорайда төп Аппараттың хүндүлел самбыразында аскан.

Ол чүгле ажилы дээш бердинген удуртукчу эвес, удурткан коллективиниң ажилдакчыларының сагыш-сеткилин үлежип билир, берге үелерде чагыг-сүмезин бээр, ачы-дузазын-даа када кааптар. Александр Дарьевичниң эгелзешкени-биле суд приставтарының ажилдакчылары аарыг-аржык, бергелерге таварышкан бичии уругларга болгаш улуг-даа улуска материалдыг дузаны көргүзүп чоруур. Тываның кол суд приставы чонга суд приставтарының ажилының талазы-биле билдинмес чүүлдер бар болза, тайылбыр кылып бээр сорулга-биле республиканың кожууннарын кезип, чоннуң хүлээп алышкынын кылып турары — оон бөдүүн чон дээш сагышсырап чоруунуң бир херечизи.

Боду черле хоочун спортчу кижилер болгаш, коллективин база спортче хандыкшыдып, аңгы-аңгы спортчу хемчеглерни удаа-дараа эрттирип келген. Эргелелдин ажилдакчылары республикада эртип турар спортчу хемчеглерге доктаамал шаңналдыг черлерни ап турарын демдеглезе артык эвес боор. Чүгле республика иштинге эвес, Россияның суд приставтарының Федералдыг албанының 2007 чылдан тура эрттирип эгелзени спорттун чаа хевир — комплекстиг единоборство чемпионатында доктаамал шаңналдыг черлерни ап турарлар. 2007 чылда Россияның суд приставтарының албанының 10 чыл болган оюнда чемпионатка бистиң эргелелдин ажилдакчыларының командазы 45 девискээрлерден 240 шыырак спортчулар аразындан ийиги черни алганы — дыка улуг чедишкын. Аңаа суд приставтарының ажилдакчылары Батый Хертек, Омак Кара-Сал, Аяс Сарыг-оол, Сайдаш Ооржак деңзи аайы-биле шаңналдыг черлерни алган. Ол-ла чылын улуг спартакиадага Сибирь девискээриниң командазын белеткеп удуртуун Тываның кол суд приставы Александр Дарьевич Сарыгларга бүзүрзэн. Сибирь командазының кижигүннериниң аразында Эргелелдин дөрт ажилдакчызы Батый Хертек, Омак Кара-Сал, Кара-Кат Кенден, Мерген Монгуш олар кирген. Ынчан база бистиң спортчуларымыс чедишкенин киришкениниң түннелинде, Сибирьниң командазы ийиги черге төлөптүг болган. Чүгле маргылдааларга чедишкенин болур дээш спортчу маргылдааларга киришпейн, Тываның суд приставтарының ажилдакчыларының спартакиадазын база Тываның база бир чараш хөлдериин би-рээзи Чагытайның эринге коллективти эп-найырлаштырып, өгбүле харылзааларын быжыктарар сорулга-биле эрттирип турары ажилдакчыларның өг-бүлөзи-биле кады ажыктыг болгаш солун дыштанырынга таарымчалыг байдалды тургузуп турар.

Суд приставтарының байырлалының бүдүзүндө оларның чымыштыг ажил-инжиге чедишкенин, аас-кежикти күзээр-дир мен.

Алдынай СААЯ.

БЫЖЫГ ТУРУЖУНДА

Приставтар республиканың уран чуул школазының өөреникчилери-биле Чаа чыл бүдүзүндө. (Чурукту хуу архивтен алган).

езугаар тырткан акша-төгериктиң түнү база чугаалап турар. 1999 чылда 27 млн. 996 муң рубльди тырткан болза, 2009 чылдың 9 айында доостунган күүселде бүдүрүлгелери езугаар 301 млн. 757 муң рубльди тыртып алыкчыларга төледип берген бооп турар. Үндүрүлгелер, чыылдалар тыртар ажил-чорудулганы 9 ай иштинде 139,6 хууга күүседип, 89 млн. 433 муң (2007- 39 млн.796) рубльди бюджетке кириген. Тускай төлээлтирген органнарның үндүргөн доктаалдары езугаар 11 млн. 327 муң рубльге административтиг торгаалдарны чоруткан. Күүселде чыылдазын 118,8 хууга күүседип, 9 млн. 266 муң рубльди күрүнө бюджетинче кириген.

Судтарда тургустунган корум-чурум болгаш күүселде хемчеглериниң үезинде айыыл чок чорук хандыраары суд приставтарының албанының ажил-чорудулганының база бир кол углаанышкыны болур. Бо ажилдакчыларның ажил-албаны шыңгыызы-биле тургустунган. Олар республикада судтарның камгалалын чүс хуу чорудуп турар. Бо чылдың 9 айының дургузунда судьяларның болгаш суд киржикчилериниң айыыл чок чоруун хандыраары-биле 37046 чагыгны күүсеткен.

Судтарда тургустунган корум-чурум тудар суд приставтары Тыва Республиканың судтарында албадал-биле эккээр ужурлуг 2925 хамаатыларны эккелген, а күүсекчи суд приставының кыйгыртышкынынче келбейн турган 4166 кижини эккелген. Оон аңгыда күүселде үезинде күүсекчи суд приставының айыыл чок чоруун камга-

дыг албаны суд шиитпирлери болгаш өске-даа органнарның актыларын албадал-биле күүседир албан чери болгаш күүселде документтериниң күүселдезиниң дээштиин чедип алыр дээш хемчеглерни доктаамал ап турар. Эрегий улустарның эрезин дарый төлөдир-биле аңгы-аңгы акцияларны чылдың дургузунда эрттирип келген.

Тыва Республикага 1999 чылдың төнчүзүндө суд приставтарының албаны долузу-биле тургустунган үеден бээр анализтеп көөргө, ол үеде күүсекчи суд приставтарының күүселдезинге 19 муң 879 күүселде бүдүрүлгелери турган болза, 2009 чылдың 9 айында күүсекчи суд приставтары 60 муң 970 күүселде бүдүрүлгелери-биле ажилдаан. Чылдан чылче күүселде бүдүрүлгелери көвүдөп турза-даа, херек кырында дооскан күүселде бүдүрүлгелери база көвүдөп турарын демдеглээр апар. Бо бүгү Эргелелдин удуртукчунун, аппараттың специалистериниң, күүсекчи суд приставтарының, судтарда тургустунган корум-чурум тудар приставтарның, чолаачыларның болгаш өске-даа ажилдакчыларның ак сеткилдиг, карак кызыл ажилының түннели болуп турар. Бо хүнде Эргелелдин удуртукчызы бедик мергежилдиг юристерден болгаш күрүнө ажилына ажилдаан арга-дуржулгазы, мергежили бедик ажилчын коллективти хевирлеп тургускан. Эргелелде ажилдап чоруур удуртукчулар боттарының профессионал оруун күүсекчи суд приставтары болгаш специалистер олуттардан эгелзэн болгаш оларның арга-дуржулгазы канчаар-даа аажок улуг дээрзин демдеглевес

бээр удуртуп эгелзэн. Чаа тургустунган, ажилдаар ужурлуг нормативтиг эрге-хоойлузу чаа доктааткан албаны аныяк кижиге удуртуп эгелзери берге херек. Ындыг-даа болза Александр Дарьевич моон мурнунда эрге-хоойлу органнарынга ажилдаан арга-дуржулгазы улуг кижилер болгаш, ажилды шын организастап, бо хүннерге дээр бедик деңгелде удуртуп чоруур. Александр Сарыглар ажилчын эге базымын шериг хүлээлгезин эрттиргеш, Ак-Довурак хоорайның иштики херектер килдизинге эгелзэн. ССРЭ-ниң ИХЯ-зының Ленинград хоорайда дээди политиктиг училищезин чедишкенин дооскаш кээр, Тываның Иштики херектер яамызы Кызыл хоорайның администрациязының иштики херектер Эргелелин удуртуун сүмелзэн. Кожуунга көөрдө чурттакчы чону хөй, корум-чурум үрээшкени хөй болуп турар Эргелелди аныяк удуртукчу база-ла бедик деңгелге удуртуп, чедер-четпестерин эдер дээш кызымаккай ажилдап турда, Тыва Республиканың Президентиниң коррупция болгаш организастыг кем-херекке удур ажил чорудар дузалакчызы кылдыр томуйлааны аңаа улуг бүзүрел, оон ажилчын мөзү-бүдүжүн демдеглеп үнелзени деп бо-даар мен. 1997 чылда ол Россия Федерациязының Иштики херектер яамызының Москва хоорайда академиязынга «Эрге-хоойлу

ТЫВА ЭРЛЕРДЕН ХАМААРЖЫР

Сөөлгү үеде республикада кем-херек үүлгедиишкннеринге бичии уруглар безин таваржып турар апарган. Ынчангаш ук айтырыгны шиитпирлээринче бүгү чонну кыйгырып, Россия Федерациязының прокуратуразының чанында ителге комитетинин Тыва Республикада ителге эргелели октябрь 23-те парлалга конференциязын эрттирген.

Россия Федерациязының прокуратуразының чанында ителге комитетинин Тыва Республикада ителге эргелелин ителге херектеринден алгаш көөрге, Тыва Республиканың девискээринге 2009 чылдың 9 айларының дургузунда ниитизи-биле 63 назы четпээн уруглар кем-херек үүлгедиишкннеринге таварышкан, оларның үжөн алдызы бичии чаштар бооп турар. Күштедип-күчүлеткен улус 65, оларның аразындан назы четпээннер 16 кижилер болган.

Сентябрь 11-де Ак-Довурак хоорайга дерзии өлүрүкчүлөрнүн хайы-биле кандыг-даа кем-буруу чок 4

харлыг бичии оол чырык өртемчейни таптыг көрбейн чыткаш-ла, амы-тынындан чарылган.

Октябрь 1-де Кызыл хоорайга 7 харлыг бичии уруг күштеп-күчүлеткен.

Октябрь 11-де Ак-Довурак хоорайга 53 харлыг, ола айның 13-те Кызыл хоорайга 72 харлыг кырган-авалар күштедип-күчүлеткен.

Октябрь 14-те Кызыл хоорайга 20 харлыг уругну күштээш, өлүрүп каан болган.

Чыл келген тудум-на, тыва чонун төөгүзүңге туруп көрбээн чаржынчыг, дерзии херектерни тыва оолдар болгаш уругларның үүлгедип турар апарганы ниитилелге дүвүренчиг айтырыгны тургузуп турар.

Мындыг коргунчуг байдалда келгенивиске кымнар буруулугул?

Хамыктын мурнунда тыва оолдарның ат-алдары бужартап турары ол. Канчап черле бичии чуртунарга корум-чурум тудуп шыдавас апарганыңар ол, тыва оолдар? Бо бүгүн көргөн, дыңнаан кижилер бүрүзү тыва оолдарның коргунчуун, чүдээн, мелегейин деп чугаалажып турарлар болгай.

Тываның төөгүзүндөн алгаш көөрге, тыва оолдар дыка хөй чылдар дургузунда улуг-улуг дайын-чааларже хаара туттунган турган. Чижээ, Чиңгис-Хаанның тергидеп турар үелеринде оон улуг, түмөн шериг баштыңчызы Сүбедей бодунун шериг-биле Ортаа Азияга, Кавказ дагларына, олышкаш Россияга бодунун дайынчы мергежилин бедик деңгелге көргүзүп, чайынналчак тирилгелерни чедип ап чораан болгай.

Оон соонда кыдаттар бүгү Моолду эжелеп алгаш турда, Амыр-Санааның удуртулгазы-биле тывалар кыдаттарның хөй санныг шериглеринге удур төрөөн чуртун бербес дээш, төрөөн чонун базындырбас дээш дыка үр дайылдажып келгеннер.

Кыдаттын дарлалының адаанга турар үелерде алдан-маадырларыныс, чежемейин эвээш санныг болза, оларның-биле бүдүү дайылдажып, тывалардан хавырган үндүттер чедирикчилеринче халдап, аш-чуттан төрөөн чонун уштур дээш Моолдан мал-маганны оорлап эккеп тургаш, туттурганнар. Байысаакчыларга оларны уштап-баштап турган тыва чагырыкчыларны адап бербес дээш, тыва чонунуң келир үези дээш борбак баштарын безин харманмааннар.

Тываны таварып эрткен кандыг-даа хем чок. Соңгу доштуг океанче агып кирген Енисей безин Тывадан эгелээн. Ол чүнү чугаалап

турарыл дээрже, Тыва дээрже, эң-не арыг, аржаан сугларлыг, бедик чер ышкажыл. Шак ындыг ыдыктыг черни биске ка-дагалап бээр дээш чеже-чеже өгбелеривис амы-

тынындан чарылганыл?

Ынчан, шак ол дүшкүрүлүг үелерде, эжелекчилер тыва чонну төндүр кыраар сорулгалыг турда көргөн болза, тыва кижилер бүрүзү дыка үнелиг турган боор. Тывалар кадының аайы-биле, азы дайын-чаага амы-тынындан чарлып турганнар. Өске кандыг-бир чылдагааннар-биле тыва кижилер тыва кижиниң амы-тынынга четкен деп чүүлдер турбаан-дыр ийин. Чүге дизе шак ындыг чорук кылыр болза, өзүп көвүдөп чадап чоруур, эвээш санныг тыва чонунуң дайыны кылдыр санаттынар турган. Ол дугайында сактыыш-кыннарны улуг назылыглар база ыыт-шимээн чок орбайн, солун-сеткүүлдерге чырыдар болза эки.

Ам бөгүн канчап барган-дыр бис. Тыва оолдар тыва чурту дээш, төрөөн чону дээш маадырлыг базым-нар кылыр байтыгай, тыва уругларны, кырган-аваларны, бичии чаштарны күштеп-күчүлөп чоруур апарган.

Ийе харын, шулту тыва оолдар каяа ындыг деп, ынчалза-даа шак ындыг чаржынчыг үүлгедикчилер бүгү тыва оолдарның адын баксырадып турар болгай. Ынчангаш, тыва эрлер, бичии чуртунарның иштинге корум-чурумну тудуп көрүңер. Силер чурум тутпас болзуңар, кымнар ону кылырыл, шыдаарыл? Эрге-хоойлу органның шыдаар бе?! Олар чүгле тудуп хоругдаар дээрден башка, чүнү канчаптарыл? Чежезин тудуп хоругдаарыл? Шыны-биле чугаалаар болза, чурттуң шак мындыг чурум чок байдалының хайы-биле будалган аныктар, хоругдал адаанче кирген оолдар, кыстар безин меңээ харааданчыг-дыр. Иван МОНГУШ.

Тыва оолдар тыва чурту дээш, төрөөн чону дээш маадырлыг базымнар кылыр байтыгай, тыва уругларны, кырган-аваларны, бичии чаштарны күштеп-күчүлөп чоруур апарган

БАЙЫР ТУДААЛ!

Бурят Республиканың төвү Улан-Удэ хоорайдан изиг байыр!

Бо чагааны бижиир ужурум болза, октябрь айда ававыс 53 харлаан. Ынчангаш төрүттүнгөн хүнү-биле манавааны белекти «Шын» солунну таварыштыр чедирер деп шиитпирлеп алдым.

Мен Бурятияның көдээ ажил-агый академиязының «Бухгалтер учеду, анализи болгаш аудит» деп салбырының 4-кү курсузу мен. Мени Анжута дээр. Өвүр кожуунуң Чаа-Суур сумузуңа чашкы үем эрткен. Авамны Вера Дарымаевна ТЮЛЮШ дээр. Ол — 4 оолдун, 3 кыстың эргим авазы. Садыг шугумунуң хоочуну. Оон аңгыда «Шын» солунуң доктаамал номчукчузу, чагыдыкчызы, ынчангаш мээң бо байыр чедиришкннимни авам албан номчуур дээрзинге бүзүрээш, байыр чедиришкннимни каш одуруумну дамчыттым.

Айлар, чылдар эртсе-эртсе,
53 чыл шуужа берди,
Ава туржук, кырган-ава
Апарганың бөгүн көрүп,
Өңгүр чечек сөңнөп сунуп,
Өөрүшкүнү, аас-кежиин,
Кадыкшылың быжыг боорун
Катап-катап күзеп ор бис.

Ажы-төлүң, уйнуктарың,
Аралашкан чонумайның
Аас-кежиин үлешпишаан,
Ам-даа үр-ле чуртта, авай.
Төрөл чонун аразында
Төлөп чаңыг ававыс сээ,
Төрүттүнгөн хүнүң-биле
Дөгеревис байыр тудуал!

Хүндүткел болгаш ынакшыл-биле, уруу Анжута.

КЕЖИГЛЕР ХАГДЫНГАН

Тыва Республиканың Автоорук эргелели күрүнениң албан чери «Кара-Хаак» болгаш «Дерзиг-Аксы» паром кежиглериниң 2009 чылдың октябрь 26-дан эгелеп хагдынганын чонга болгаш организацияларга дыңнадып тур.

Күш чок деп санаар

Айдысмаа Анастольевна Лопсанга Өвүр кожуунуң Ак-Чыраа ортумаа школазын доосканының дугайында 2005 чылдың июнь 17-де тывысканы № 3905381 Б аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ачавыс, кырган-ачавыс Май-оол Адыгович САЛЧАКТЫ сөөлгү орукче үдежи, моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедирген чоок кижилеривиске, төрелдеривиске, эштеривиске, ажылдап турар коллективтеривиске база Бай-Тайга кожуунуң төп эмнелгезинин коллективинге улуу-биле четтиргенивисти илереттивис.

Өөнүң ишти, уруглары.

ОКТАБРЬ 30 – Политиктиг репрессиялардан когарааннарны сактып езулаарының хүнү

ЭРТКЕН ҮЕНИН ДЕМДЕКТЕРИ

Тыва Арат Республика үезинде 1930-1940 чылдарда болгаш Тыва автономнуг область үезинде эрткен чүс чылдың 50 чылдарының эгезинде политиктиг репрессиялардан когарааннарның саны 1280 кижилер болуп турар, оларның иштинден 147 кижилер дээш яла-биле шииттирген, 230 кижилер чок читкен. Политиктиг репрессияга таварышкаш, чүс-чүс кижилер хөй чылдарда эргезин казып шииттиргеш, Колыма, Туруханск, Норильск, Караганда болгаш өске-даа девискээрлерниң аар-бер2ге ажылдар кылыр колонияларына херээн эртирип турганнар.

Эрткен чүс чылдың 30 чылдарының эгезинде күрүңгө удур контрреволюция кем-херек үүлгеткени дээш политиктиг репрессияга Тыва күрүнениң үндезилекчизи, оон бирги удуртукчузу чораан Монгуш Буян-Бадыргы таварышкан, ону кем-херек үүлгеткен бурузун илередир ителге-даа чорутпайн, суд шииткели чокка 1932 чылдың март 23-те боолал каан. 1931 чылдан эгелээш 1938 чылга чедир ТАР-ның революция тургузуңга удурланган контрреволюция шивикчилер хоралакчы, үредеки болгаш өлүрүкчү бөлүктү организаап тургусканы дээш ТАР-ның

Сайыттар Чөвүлелин даргазы болгаш даштыкы херектер сайыды турган Сат Чурмит-Дажыны, ТАР-ның Биче Хурал Президиумунун даргазы турган Адыг-Түлүш Хемчик-оолду, Банк даргазы турган Оюн Тамчайны, Садыг үлетпүрүнүн яамызының сайыды турган Сат Лопсангы, ТАР-ның күрүңгө прокурору турган Кара-Сал Бириңлейни, Тыва транспорттун даргазы турган Ховалыг Тотканны, Иштики херектер яамызының сайыды турган Оюн Сеңгижикти, шеригниң командир-комиссары турган Күжүгет Серени, Моол республикага ТАР-ның элчини турган Куулар Сунар-оолду

1938 чылдың октябрь 13-те ТАР-ның онза суду боолал шийдерин доктааткан. Өршээл көргүзүр дугайында билдиришкннерни өөренип көргөш, Серенин, Тотканнын шииткелин солааш, 8-8 чылдарда эргезин казып шииткен. Оон өскелеринин шииткелин онза судтун доктаалын езугаар күүсеткен.

«Чоннуң дайзыннары» деп нүгүлдеткеш, чүнү-даа үүлгетпээн актыг, бөдүүн араттар, ламалар, хамнар, ажилчиннар, албан-ду-жаалдыг удуртукчулар политиктиг шаажыалга таваржып турганнар. Тывалардан аңгыда, маңаа ажылдап-чурттап турган эвээш эвес орустар, кыдаттар, моолдар, керейлер болгаш өске-даа нацияның кижилери хоп-мегениң уржундан политиктиг репрессияларга таварышканнар.

«Политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартырының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу үнгөн соонда өг-бүлелеринин, дөргүл-төрелдеринин дилээн езу-гаар документ-бижиктерни барымдаалап тургаш, 1036 кижини аңгы-

аңгы чылдарда агарткан. Документилери узуткаттырган, читкен кижилер эвээш эвес болган. Тыва күрүнениң үндезилекчизи Монгуш Буян-Бадыргының документилери узуткаттырган болганы-биле ону агартыры хөй чылдарда узамдыгып келген, чүгле 2007 чылдың июль айда ТР-ниң Чазааның Даргазының Чарлыгы-биле агарткан.

«Мемориал» ниитилелин болгаш эртем доктору, Тываның Улустун чогаалчызы Монгуш Кенин-Лопсангының буянның эгелээш-кининин, шудургу ажилының ачы-зында Тываның политиктиг репрессияларга таварышканнарының төөгүзүңгү музейин Кызыл хоорайга 1994 чылда ажыткан. Оон чанында шөлде каржы-дошкун шаажыалга чагыртпаан араттын тураскаалын 1994 чылдың октябрь 30-де ажыткан. Музейде политиктиг шаажыалдан когарааннарның амыдыралын, ажил-ижин көргүскен бир муң ажыг экспонат чыг-дынган.

Редакцияның ниитилел-политиктиг килдизи.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы болгаш Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының ОШАЧКИ-нин орук-таңныыл албанының тус-кайжыткан ротазының взвод командири

Мурат Сазенев
КҮНЗЕКТИН

ажыл-албан кылып чорааш, айыыл-халапка таварышкаш мөчээни-биле холбаштыр оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыы-далды илередип тур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы болгаш Тыва Республиканың Чазаа Барыин-Хемчик кожуунуң Бижиктиг-Хая ортумаа школазының өөреникчизи

Ай-Мерген Вячеславович
АНЗАТТЫН

айыыл-халапка таварышкаш мөчээни-биле холбаштыр оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыы-далды илередип тур.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru (shyn@tuv.ru).

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агый, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7800. Чагыр 122. Номери парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИИН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттырган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.